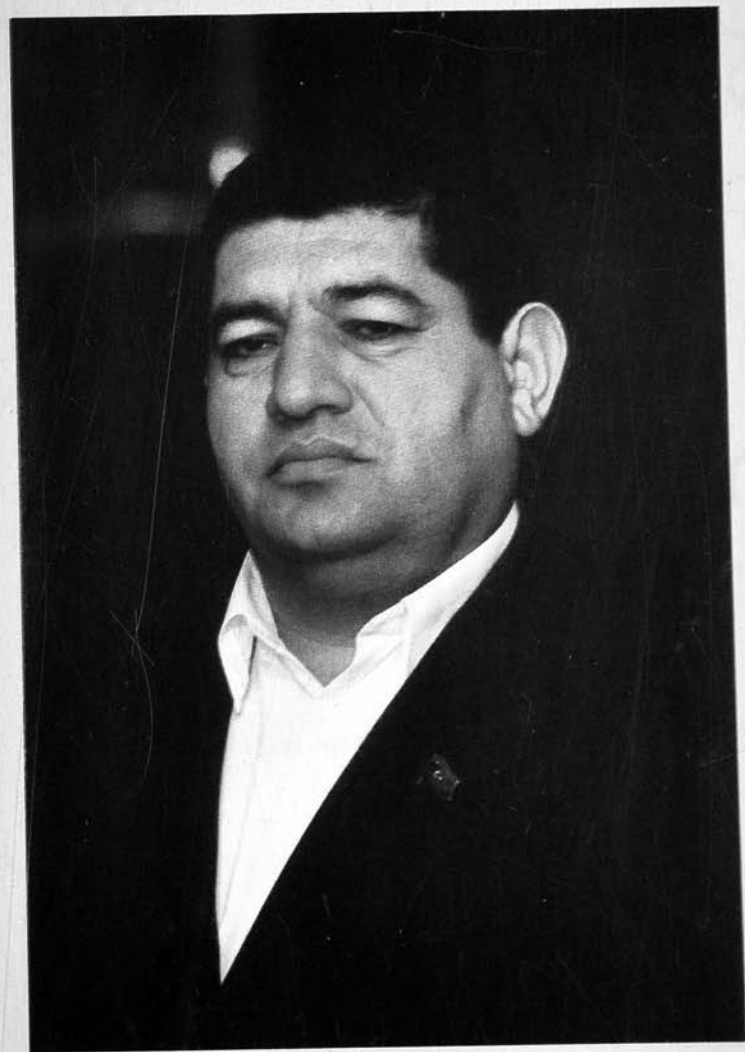

Nizami Cəfərov

***Ədəbiyyatdan
siyasətə***

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

2003
1297

115
C51

Nizami Cəfərov

44834

Ədəbiyyatdan siyasətə

73276

*Az
Ala M*

Baki - 2003

ARXIV

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Ш5 (2=A3)

Elmi redaktoru:

Nazir Əhmədli

Redaktor:

Səfali Nəzərli

*Professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
əməkdar elm xadimi Nizami Cəfərovun
«Ədəbiyyatdan siyasətə» kitabına son illərdə
yazdığı elmi-publisistik məqalələri daxildir.*

Azərbaycan atatürkçülüyü, yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında

Mustafa Kamal Atatürkün adı Azərbaycanda görkəmli hərbi-siyasi xadimin tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdən – XX əsrin əvvəllərindən məşhurlaşmağa başlamış, ölkənin «kommunistləşdiyi» ilk illərdə rəsmi ideologiya Mustafa Kamalın rəhbərliyi altında gedən mübarizəni «Türkiyənin istiqlal uğrunda mübarizəsi» kimi təbliğ etmişdir. «Kommunist» qəzetində çap olunmuş bir sıra məqalələrin yalnız adlarını sadalmaq kifayətdir ki, Azərbaycan kommunist ideologiyasının Mustafa Kamala və (kamalçılığa!) nə qədər fəal münasibət göstərdiyi tamamilə aydın olsun: «Mustafa Kamal cəbhələrində» (18 avqust 1920-ci il), «Türkiyə və Şərqi inqilabı» (16 noyabr 1920-ci il), «Sağ kamalçılar və Şuralar Rusiyası» (30 noyabr 1920-ci il), «Anqara hökuməti - milliyəsi və Şura Rusiyası» (30 dekabr 1920-ci il), «Türkiyə və şərqi məsələsi» (28 iyun

1921-ci il), «Yeni Türkiyə və Cəmiyyəti-əqval» (20 dekabr 1922-ci il), «Lozan» (6 iyul 1923-cü il), «Türkiyə Böyük Millət Məclisi seçkiləri bitir» (25 iyul 1923-cü il) və s. Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə Azərbaycanda Atatürkə rəsmi ideoloji münasibət əsasən müsbət olmuşdur. Lakin 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq atatürkcülük (və türkiyəçilik) antiataturkcülüyə (və anti-türkiyəçiliyə) çevrilmişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Atatürkə (və Türkiyəyə) münasibətdə müəyyən liberrallaşma özünü göstərsə də, 30-cu illərdə formalaşmış ideoloji təzyiq nəinki 50-ci, 60-cı, hətta 70-ci, 80-ci illərə qədər davam etmişdir. 80-ci illərin sonlarından Sovetlər Birliyinin dağılması, Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda mübarizəsi Atatürk (və Türkiyə) barədəki tarixi yaddaşı bütün gücü ilə yenidən canlandırdı. Və 80-ci illərin sonu 90-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda Atatürkə münasibət romantik bir vüsət aldı: xalq, milli-ictimai təfəkkür (o illərdə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi hələ formalaşmamışdı) dahi türk dövlət qurucusuna özünün sonsuz məhəbbətini izhar etməkdən o tərəfə keçmirdi.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin təşəkkülünə qədər Azərbaycanda Atatürkə (və onun qurucusu olduğu Türkiyə dövlətinə) münasibətin tarixi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmuşdur:

I. Əsasən müsbət münasibət mərhələsi (20-ci illər).

II. Əsasən mənfi münasibət mərhələsi (30-cu illərin əvvəllərindən 50-ci illərə qədər).

III. «Liberal» münasibət mərhələsi (50-ci illərdən 80-ci illərin ortalarına qədər).

IV. Romantik münasibət mərhələsi (80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri).

Əlbəttə, düşünmək olmaz ki, rəsmi ideologiyanın Atatürkə (və Türkiyəyə) münasibəti bütün mərhələlərdə Azərbaycan xalqının münasibətinə uyğun gəlir, - xalqın dünyanın ən böyük (və müstəqil!) türk dövlətinə, eləcə də onun qurucusuna münasibəti həmişə müsbət olmuşdur. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyinə daxil olan bütün xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da rəsmi ideologiyanın mövqeyinə dayanmağa məhkum edilmiş, özünəməxsus mövqe nümayiş etdirməyə çalışanlar isə xüsusilə 30-50-ci illərdə «layiqincə» cəzalandırılmışlar.

Azərbaycanda Atatürkçülüyn sözün əsl mənasında (və necə varsa o cür!) təbliği, yayılması 90-cı illərin ortalarından başlamışdır. Həmin mərhələni (əslində dövrü!) fərqləndirən əsas keyfiyyət Atatürkün (Türkiyənin) dövlət quruculuğu təcrübəsindən müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması prosesində istifadə olunması idi ki, bu da birinci növbədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin fəaliyyətində bilavasitə təzahür edir. Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Atatürkə münasibəti yalnız bir böyük dövlət xadiminin başqa bir böyük dövlət xadiminə yüksək qiymət verməsi deyil, eyni zamanda tarixin kifayət qədər sərt sınaqlarından çıxmış mükəmməl bir siyasi-ideoloji, təcrübə sisteminin (Atatürkçülüyn!) müasir dövrün həm lokal (Azərbaycan), həm də global (ümumdünya) tələblər baxımından dəyərləndirilməsi kimi də diqqəti çəkir. Atatürk türk xalqını, türk dövlətçiliyini Heydər Əliyev isə Azərbaycan xalqını, Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etmişlər. Və əlahəzrət Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, bir dahinin fəaliyyəti ondan sonra gələn başqa bir dahinin fəaliyyətində daha mükəmməl, daha canlı şərh olunur,

nəinki akademik mülahizələrdə, yaxud sxematik texnologiyalarda...

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə (90-cı illərin əvvəllərində) hələ sadəcə elan olunmuş respublikanın səriştəsiz prezidentləri ictimai şüurun systemsiz təzyiği altında milli dövlət quruculuğu nümunəsi axtarırkən Türkiyənin, Atatürkün adını çox çəksələr də, əslində, həmin təcrübədən (ümumiyyətlə hər hansı dövlət quruculuğu təcrübəsində) xəbərsiz idilər. Ona görə də gah Sovetlər Birliyinin bərpasına çalışır, gah turançılıq xəyallarına qapılır, heç bir əsası olmadan qonşu dövlətlərlə münasibətləri korlayır, ölkə daxilində hərc-mərcilik yaradaraq ərazi itkilərinə imkan verir və belə bir həqiqəti dərk etmədilər ki, hər adam Atatürkdən öyrənə, onun tarixi təcrübəsindən faydalana bilməz, bunun üçün ümumiyyətlə dövlət quruculuğu istedadı lazımdır. Heydər Əliyevin Atatürkə münasibətinin tarixi xarakterini (və keyfiyyətini!) müəyyən edən əsas şərt də məhz ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev Atatürkü, hər şeydən əvvəl, dərk edir. Onun kim olduğunu, hansı maneələri hansı yollarla dəf etdiyini, hansı nəticələrə nail olduğunu yaxşı bilir. Və yalnız bütün bunlardan

sonra onun təcrübəsinə müraciət edir. Heydər Əliyevin Atarükə münasibəti taktiki, yaxud impulsiv münasibət deyil, o, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisinin mübarizəsində milli dövlət quruculuğu strategiyasını görür. Və dahiyənə bir aydınlıqla qiymətləndirir: «Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürkün yalnız fəaliyyətinin deyil, həm də qəhrəmanlığının nəticəsidir».

Atatürkü XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərmiş müsəlman dünyası siyasi-ictimai xadimlərindən fərqləndirən əsas cəhət, Heydər Əliyevin müxtəlif münasibətlərlə dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ondan ibarətdir ki, o yalnız progressiv ideyalar irəli sürməklə kifayətlənməmiş, həmin ideyaları həyata keçirmiş, bununla da kifayətlənməyərək qurmuş olduğu dövlətin inkişaf edib möhkəmlənməsi üçün tarixi stimullar müəyyən etmiş, zəngin ideya qaynaqları aşkara çıxarmışdır. Ona görə də Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusunun göstərdiyi fəaliyyətin (və qəhrəmanlığın) miqyası, məsələn, 1918-1920-ci illər Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərlərinin gördükləri işlərin (biz bu işlərin dəyərini qətiyyənlə azaltmaq fikrində deyilik) miqyası ilə heç də müqayisəyə gəlmir. Gözəl, cəlbedici ideyalar həqiqətən

maraqlıdır, ən gözəl, ən cəlbedici ideyaları xəyallarında yaradan mütəfəkkirlər çox olmuşlar, lakin həmin ideyaları həyata keçirən siyasi strateglər isə dünyaya az gəlirlər.

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesində Heydər Əliyevin daha çox Atarükə əsaslanması, ondan ilham alması tamamilə təbii-dir. Çünki Atatürkün ideyaları ardıcıl olaraq həyata keçmiş, böyük perspektivə malik Türkiyə dövləti yaranmışdır. Və Azərbaycan prezidentinin dediyi kimi, «Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı uğrunda mübarizə apararkən, milli istiqlaliyyətinə nail olmağa, milli dövlətçiliyini yaratmağa çalışarkən daim Türkiyə xalqının dəstəyinə, dayağına arxalanmış, Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cümhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələnmişdir».

Azərbaycan Respublikasının qurucusu Türkiyənin (Atatürkün!) təcrübəsindən bəhrələnmənin konkret yolları, prinsipləri barədə də öz fikirlərini söyləmişdir; məsələn: «Biz Azərbaycanda, ölkəmizdə, dünyada sülh istəyirik. Mərhum Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyəyə aid olan bu sözləri Azərbaycanın bugünkü gününə də aiddir. Biz sülh uğrunda mübarizə

apararaq torpaqlarımızı sülh yolu ilə azad etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini bərpa etmək istəyirik».

Əlbəttə, müasir dünyanın, müasir dövlət quruculuğunun tələbləri XX əsrin əvvəllərindəkindən fərqlənir, lakin böyük təcrübə ümumiyyətlə heç zaman köhnəlmir. Atatürkün (və Türkiyənin) təcrübəsi də türkdilli dövlətlər üçün məhz bu cürdür. «Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir». Azərbaycan Prezidentinin aşağıdakı sözləri də Atatürkün (və Türkiyənin) təcrübəsinin Heydər Əliyev (və Azərbaycan) üçün nə demək olduğunu bir daha təsdiq edir: «Mənə böyük Atatürkün adını daşıyan Beynəlxalq Sülh Mükafatı təqdim olunubdur. Bu mənim üçün, bütün Azərbaycan xalqı üçün, müstəqil Azərbaycan dövləti üçün böyük şərəfdir. Mən bununla fəxr edirəm. Atarükün şəxsiyyəti, onun yaratdığı Türkiyə Cümhuriyyəti mənim üçün örnəkdir. Mən buna daim sadıq olacağam». Azərbaycan prezidenti dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Atatürk ideyaları, milli dövlət quruculuğu prinsipləri Türkiyənin yalnız keçmişi, tarixi deyil, həm də gələcəyidir: «Mən əmin olduğumu bildirirəm ki, Türkiyə

Cümhuriyyəti böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün yolu ilə əbədi olaraq gedəcəkdir. Türk xalqı nə qədər ki, bu yolla gedəcək, o qədər də uğurlar əldə edəcəkdir».

Türkiyənin tarixini müəyyən dövrlərində müxtəlif qüvvələrin Atatürkün müəyyən etdiyi yola qarşı çıxmaları, Atarükün dövlət quruculuğu prinsiplərini təftiş etmək cəhdləri də müşahidə olunur, lakin türk xalqı, onun iradəsini bilavasitə əks etdirən türk ordusu həmişə Atatürkün müəyyənləşdirdiyi yolla inamla irəliləmiş, siyasi volyuntarizmin qarşısını vaxtında almışdır. Azərbaycan Prezidenti Türkiyə Cümhuriyyətinin mövcudluğunda türk ordusunun roluna xüsusi qiymət verərək demişdir: «Şəxsən mən hesab edirəm ki, Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqı qarşısında xidmətləri əvəzsizdir. Yəni o qədər böyükdür ki, ona qiymət vermək çətindir. Amma bunların içərisində onun iki böyük xidmətləri var. Birincisi, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması; ikincisi, türk ordusunun yaranmasıdır».

Heydər Əliyev Atatürkün tarixi xidmətlərini dəyərləndirərək ikinci məsələyə diqqəti bir daha cəlb edir: «Türkiyə ordusu güclü

ordudur. Bunu Mustafa Kamal Atatürk yaratmışdır. Mən bugün böyük məmnuniyyət hissi ilə demək istəyirəm ki, türk ordusu, türk əsgəri Mustafa Kamal Atatürkün ideyalarına, onun vəsiyyətinə, yoluna daim sadıq olmuşdur».

Atatürk özü də sözün həm dar, həm də geniş mənasında bir əsgər olmuş, Vətəninin müstəqilliyini uzun illər məhz cəbhələrdə müdafiə etmiş, özünün hərbi-strateji qüdrətini dəfələrlə nümayiş etdirmişdir: o, gözəl bilirdi ki, milli müstəqilliyin davamlı olmasının əsas qarantı ordudur, əskərdir. Və dünyanın müharibə isərisində çalxandığı XX əsrin əvvəllərində bu daha çox belə idi. Həmin illərdə öz müstəqilliyini elan etmiş ölkələrin bir çoxu (o cümlədən Azərbaycan Cümhuriyyəti) birinci növbədə mütəşəkkil orduya (və uzaqgörən komandana!) malik olmadığına görə, yaşaya bilmədi, xarici müdaxilə və daxili münafişlərin təzyiqi altında süqut etdi.

Və tarixin təcrübəsi göstərir ki, dövləti ordu yalnız xarici təhlükələrdən qorumaq üçün deyil, milli mütəşəkkilliyin daxili düşmənlərinə, hər hansı cəmiyyətdə həmişə müəyyən yer tutan, «dağıdıcı potensial»a, destruktiv qüvvələrə qarşı mübarizə üçün də zəruridir.

Eyni zamanda ordu hər bir ölkənin təkcə fiziki gücünü yox, həm də mənəvi gücünü, idarəçilik intizamını təmin edir.

Atatürk Türkiyə Cümhuriyyətini bir hərbi-siyasi xadim olaraq qursa da, fəaliyyətinin sonrakı illərində, 20-ci illərin ortalarından sonra elmin, mədəniyyətin, milli ictimai şüurun inkişafına və bütün bunlara nail olmaq üçün təhsilə ayrıca diqqət yetirmişdir. Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər Əliyevin fəaliyyətində də həmin cəhət xüsusi maraq doğurur. Atatürklə Heydər Əliyevi bu baxımdan müqayisə etmək mümkündür: onların bu istiqamətdəki fəaliyyətində oxşar, ümumtipoloji cəhətlər kifayət qədər çoxdur.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə ölkənin inkişafı, millətin mütəşəkkilliyinin gücləndirilməsi üçün bir çox mədəni-mənəvi tədbirlər görülməsinin təşəbbüsçüsü olmuşdur. Ona görə də biz bugün Atatürkün mədəniyyət, mənəviyyat, dil siyasətindən cəsarətlə danışırıq, böyük dövlət qurucusunun bu sahədəki təcrübəsinin uğurlu nümunə olduğunu qəbul edirik.

Heydər Əliyev göstərir ki, «Mustafa Kamal Atatürk bütün dünyaya sübut etmişdir

ki, müsəlman ölkəsində, əsrlər boyu dinin təsiri altında dini dövlət kimi yaşayan bir ölkədə cümhuriyyət, layiq cümhuriyyət qurmaq, demokratik yolla getmək olar. O, dünyanın bəşəri dəyərlərindən istifadə edərək, xalqının mənəvi dəyərlərini bunlarla birləşdirərək öz xalqını daha da yüksəklərə qaldırmışdır».

Atatürkə qədər şərqdə demokratik dövlətlər, respublikalar yaratmaq uğrunda müxtəlif mütəfəkkirlərin uzun illər davam edən ideya mücadilələri olmuş, hətta bir sıra cümhuriyyətlər elan olunmuşdur, lakin respublika qurmaq üçün demək olar ki, bütün təsisatların əsaslarını Türkiyəyə Avropadan gətirməli olan Atatürk yerli mədəni-tarixi (özünəməxsus!) şəraitdə onların kök salıb yaşamasına nail olmuş, türk insanı Atatürkün inqilabi xarakterli islahatlarını qəbul edərək kifayət qədər qısa bir dövrdə təbəddül vətəndaşa çevrilməyin nümunəsini vermişdir. Atatürk türk xalqının nə qədər zəki, intellektual, zəngin mənəvi-ruhi potensiala malik bir xalq olduğunu dünyaya (və onun özünə!) sübut etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti dil quruculuğu sahəsində Atatürkün həqiqətən tarixi xidmətlə-

rini göstərmişdir: «Türkiyədə türk dilinin inkişaf etdirilməsi böyük Atatürkün adı ilə bağlıdır. Bugünkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətləridir...

Mən Anadolu türk dilinin (Osmanlı türkcəsinin – N.C.) nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bildirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı». Bu sözləri söyləyən böyük dövlət xadiminin özü də Azərbaycan xalqının dilinə həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda böyük şöhrət qazandırmışdır. Onun ardıcıl olaraq yürütdüyü mükəmməl dil siyasəti milli dövlət quruculuğunun üzvü tərkib hissəsi olmuşdur. Atatürk kimi Heydər Əliyev də öndəri olduğu xalqın öz keçmişindən, min illər boyu formalaşmış zəngin mədəniyyətindən, mənəviyyatından, dilindən ayrılmadan inkişaf etməsinin, müasir yaşam texnologiyalarına yiyələnməsinin tərəfdarıdır.

Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə 2001-ci il mart ayının 9-da Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yarandı ki, həmin mərkəzin qarşısına «Türk dünyasının böyük öndəri, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti Mus-

tafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixində tutduğu mühüm yeri nəzərə alaraq Atatürk irsini, ümumiyyətlə türk tarixi və mədəniyyətinin daha dərinədən öyrənilməsi və təbliğ olunması» vəzifəsi qoyuldu. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin əsasnaməsi təsdiq olunandan cəmi bir neçə ay sonra, yəni 2002-ci ilin ilk günlərindən onun kifayət qədər məhsuldar fəaliyyəti başladı.

Mərkəz Türkiyə səfirliyi ilə birlikdə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının 10 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilmiş, konfransın materialları ayrıca kitab şəklində nəşr edilərək müxtəlif təşkilatlara paylanmışdır. Bir il ərzində mərkəzin əməkdaşları tərəfindən yazılmış, yaxud tərtib edilmiş aşağıdakı əsərlər yayılmışdır: «Mustafa Kamal Atatürk» (Nazir Əhmədil), «Azərbaycan türkologiyası 1920-1938. Biblioqrafiya». (Pərvin Məmmədova, Samirə Məmmədova, Əkbər Yolçuyev), «Azərbaycan Türkiyə münasibətləri. 1920-1922-ci illər. Sənəd və materiallar» (Hüsaməddin Məmmədov, Jalə Qurbanova, Musa Piriye), «Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir»

(Nizami Cəfərov), «Ulutürklük. Qloballaşma çağında milli özünüdərkətmə və geostrategiya (Rahid Ulusel)... Bunlardan başqa «Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin Bülleteni» hər rüb ardıcıl olaraq nəşr edilmişdir ki, burada Mərkəzin özünün keçirdiyi, yaxud iştirak etdiyi çoxsaylı tədbirlər, görüşlər, konfranslar, müşavirələr, təqdimatlar və s. barədə məlumat verilir.

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Azərbaycanın, Türkiyənin, ümumən Türk dünyasının əsas Atatürk mərkəzləri ilə əlaqələr saxlamaqla yanaşı beynəlxalq fəaliyyət miqyasını daha da genişləndirməyə çalışır.

Azərbaycan Prezidenti Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin fəaliyyətinə xüsusi qayğı göstərməklə yanaşı onun qarşısına konkret tələblər qoyur: «Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Atatürk elə bir şəxsiyyətdir ki, onun haqqında nə qədər danışsan, yenə də azdır. Atatürkün həyatını, fəaliyyətini daim öyrənmək lazımdır. Bizdəki Atatürk Mərkəzi bu işləri görəcəkdir. Atatürkün indiyə qədər Azərbaycanla əlaqədar dediyi sözləri, gördüyü işləri, naməlum qalan cəhətləri aşkara çıxaracaqdır». Azərbaycan Respublikasının qurucusu onu da göstərir ki, «Atatürkün ideyalarını yaymaq, təb-

44834

liğ etmək və xalqımıza çatdırmaq, həm də bu ideyalardan faydalanmaq, istifadə etmək sahəsində çox işlər görmüşəm. Bu, bir siyasi xadim, lider və prezident kimi mənim fəaliyyətimdə çox mühüm yer tutur».

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusunun fəaliyyətini öyrənilib təbliğ edərkən Azərbaycan Respublikasının qurucusunun fəaliyyətini kontekst kimi qəbul etməyin tərəfdarıdır, çünki Heydər Əliyev Atatürk ideyalarından, Türkiyənin təcrübəsindən yalnız istifadə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda həm öz fəaliyyəti, həm də bu və ya digər münasibətlə söylənmiş mülahizələrində onları (ümumən Atatürkü!) şərh edir. Və o da bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyevin gördüyü böyük işlər, mənsub olduğu xalq qarşısındakı tarixi xidmətlərini məhz Atatürk miqyasları ilə ölçüb dəyərləndirmək mümkündür.

Mərkəzin son nəşrlərindən biri «Heydər Əliyev Atatürk haqqında» (tərtib edən Səfali Nəzərli) adlanır. Atatürk haqqında dünyanın ən görkəmli şəxsiyyətləri (Lenin, Hitler, Çörçil...) bir-birindən maraqlı fikirlər söyləmiş, onun dahiliyini bu və ya digər şəkildə təsdiq etmişlər, lakin bu kitab yalnız bir dahinin

başqa bir dahi haqqında sözü deyil, həm də bir böyük türkün başqa bir böyük türk haqqında, müxtəlif vaxtlarda söylənsə də, bütöv bir əsəridir. Və biz əminik ki, həmin kitabda öz əksini tapmış fikirlərlə Atatürkün əslinin həm müsasir mərhələsi başlayır, həm də onun gələcək inkişafının ideya-metodoloji əsasları qoyulur.

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin mühüm işlərindən biri də, heç şübhəsiz, «Atatürk ensiklopediyası» olacaqdır: həm dünya, həm də Azərbaycan Atatürkün əslinin uğurlarını əks etdirəcək bu ensiklopediyanın yaradılmasına artıq başlanılmış və işin uğurla getməsi üçün bir sıra zəruri tədbirlər görülmüşdür.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda Atatürkün (və Atatürk Türkiyəsinin) siyasi, iqtisadi, mədəni və s. baxımlardan öyrənilməsində, qaçılmaz ideya-metodoloji qüsurlara baxmayaraq, müəyyən işlər görülmüşdür. H.Əliyev, İ.Əlibəyov, K.Səməndərov, M.Sofiyev, Ə.Bije, Y.Bağirov, Q.İsmayıl, Q.Hüseynov, A.Babayev, Y.Abdullayev, İ.Axundov, Ə.Həsənova, R.Rüstəmov, R.Həsənov, Ə.Əlizadə, E.Zamanova, D.Vəliyev, S.Cabbarova kimi araşdırıcıların əsərləri Azərbaycan) Atatürkün əslinin

(və türkiyəşünaslığının) kifayət qədər möhkəm təməli olduğunu göstərir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, həmin əsərlərin böyük bir hissəsində ideoloji mübarizə dövrünün nəbzi vurur. Müəlliflər Türkiyənin siyasətində, iqtisadiyyatında, mədəniyyətində baş verən böhranlardan, SSRİ-nin bu ölkəyə köməyindən, Nazim Hikmət fenomenindən sız bəhs edirlər. Doğrudur, müasir dövrə gəldikcə məsələlərə daha obyektiv baxılır, Türkiyənin uğurlarından daha çox danışılır, lakin məsələ bundan deyil – 50, 60, 70-ci illər Azərbaycan atatürkşünaslığının (və türkiyəşünaslığının) həmin mərhələlərdəki əsas çatışmazlığı onun özünəməxsus (!) metodologiyasının olmamasında, bir qayda olaraq, elmi mövqedən daha çox ideoloji mövqedə dayanmasındadır.

Azərbaycanda müstəqil dövlətin, azad ideologiyanın olmadığı bir şəraitdə, əlbəttə, elmlərin, xüsusilə ictimai elmlərin metodoloji sərbəstliyindən danışmaq olmazdı. Və bu cür sərbəstlik yalnız 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində meydana çıxdı. Müstəqil milli siyasi-ideoloji düşüncənin qərarlaşdığı 90-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycanda atatürkçülüyn (və atatürkşünaslığın) normal inki-

şafi üçün həm mənəvi, həm də intellektual şərait əmələ gəldi ki, həmin şərait get-gedə genişlənməkdədir.

Atatürkçülük nədir? Milli mütəşəkkillik yaratmaq, milli dövlət qurub inkişaf etdirmək, xalqı öz tarixindən, milli-mənəvi dəyərlərindən qoparmadan modernləşdirmək təcrübəsidir. Və atatürkçülük bir nəzəriyyə olmaqdan daha çox, Azərbaycan Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, həyata keçmiş qəhrəmanlıqdır, yəni təcrübədir. Elə ona görə də atatürkçülüyn atatürkşünaslığa çevrilməsi, nəzəri mülahizələr kimi deyil, məhz bir elm kimi öyrənilməsi zəruridir.

Atatürkçülüyn Azərbaycanda təbliğində Azərbaycan Respublikasının qurucusu, Azərbaycan prezidentinin bilavasitə özü deyil, onun yaratdığı ideoloji-mənəvi şərait də böyük rol oynayır. Biz xüsusilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə ümumtəhsil məktəblərini, Qafqaz Universitetini nəzərdə tuturuq. Son illərdə Qafqaz Universitetinin rektoru Prof. Dr. Ərol Oralın təşəbbüsü ilə keçirilən müxtəlif elmi konfranslarda, müzakirələrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürkün, Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər

Əliyevin gördükləri siyasi-ideoloji işin tarixi əhəmiyyəti ardıcıl təhlil edilir. Bu isə o deməkdir ki, Heydər Əliyevin fəaliyyətində Atatürkün dövlət quruculuğu təcrübəsinin davam (və inkişaf) etdirilməsinin öyrənilməsinə yalnız Azərbaycan elmi-ictimai təfəkkürü ehtiyac duymur, həmin ehtiyacın miqyası get-gedə daha da genişlənir.

Azərbaycanda atatürkçülüynün təbliği üçün, bəlkə də, xüsusi metodlar işlənilib hazırlanması lazım gəlmir, ona görə ki, Atatürk, onun əsəri olan Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqına çox doğmadır, ona görə ki, Atatürkün (və Türkiyənin) təcrübəsindən, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda geniş istifadə edilir. Bununla belə istər Atatürkün, istərsə də Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu təcrübəsini müxtəlif baxımlardan təhlil etmək, müqayisələr aparmaq, həm tarixi şəraitlə (və şəxsiyyətlə!) əlaqədar fərqləri, həm də ümumi cəhətləri aşkarlamaq lazımdır. Və odur ki, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin ən mühüm vəzifələrindən biri də həmin müqayisə texnologiyalarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Atatürk, Azərbaycan Prezidentinin sözləri ilə desək, “türk xalqının içindən çıxaraq Osmanlı imperatorluğunun dağıntılarının, küllünün yerində yeni bir çağdaş dövlət” yaratdı. Eyni işi həmin sözlərin müəllifi gördü: parçalanmaqda, dağılıb sosial-siyasi xarabazarlığa çevrilməkdə olan Azərbaycan Heydər Əliyevin iradəsi, ağılı, zəkası, qəhrəmanlığı, müdrikliyi nəticəsində dövlət müstəqilliyinə nail oldu. Atatürkün mənsub olduğu xalq (və bəşəriyyət) qarşısındakı xidmətlərin tarixi məzmununu daha dərinəndən anlamaq üçün Heydər Əliyevə 1999-cu ildə Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı təqdim olunarkən verdiyi bəyanatdan aşağıdakı sözləri xatırlamaq çox əhəmiyyətlidir: “Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xidməti Türkiyə Cümhuriyyətini yaratmaqdır. Biz bəlkə bugün bunu adi hadisə kimi qəbul edə bilərik, ancaq heç də yox. Bu heç də adi hadisə deyildi. Türkiyənin Osmanlı imperatorluğunun 700 illik fəaliyyəti şəraitində, onun təsiri altında yaşamış insanların cümhuriyyət qurmağa sövq etmək, cəlb etmək və bu cümhuriyyəti qurmaq, yaratmaq və onu yaşatmaq Mustafa Kamal Atatürkün çox böyük xidmətdir, demək olar ki, tarixi xidmətdir. Zaman, əsrlər keçə-

cək, türk xalqı, türkköklü, türkdilli xalqlar, türk dünyası bunu heç vaxt unutmayacaqdır”.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyevin Atatürk haqqındakı mülahizələri yalnız bu böyük şəxsiyyətin tarixi xidmətlərini dərk etmək, qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətli olaraq qalmır, həm də xalqın, insanlığın tərəqqisi yolunda xidmət göstərməyin metodologiyasını, əsaslarını verir: “Mustafa Kamal Atatürkün xidmətləri bir də ondan ibarətdir ki, o, Türkiyə Cümhuriyyətinin nəinki əsasını, təməlini qoydu, həm də onu qurdu, onun bütün təsisatlarını yaratdı, onu yaşatdı, böyük dövlət etdi, bugünkü nəsillərə, gənclərə əmanət edərək özünü əbədiyyətə qovuşdurdu”.

Atatürk öz şəxsiyyətində, fəaliyyətində mənsub olduğu millətin ruhunu, iradəsini ifadə edirdi və onun bir sıra hallarda hətta daxili müqavimətə rast gələn mübarizəsi xalqın tərəqqisinə hesablandığından, nəticə etibarilə, bütün maneələri yarıb keçirdi. Atatürk bütün dünyaya sübut etdi ki, türklər müstəqil (və mükəmməl!) dövlət qurmaq istedadlarını, qabiliyyətlərini heç də itirməmişlər, onlar dövlətçilik tarixlərinin sahibləri olaraq qalırlar. Və eyni qəhrə-

manlığı XX əsrin sonlarına doğru Heydər Əliyev göstərdi.

Azərbaycan Respublikasının qurucusu, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Atatürk haqqında dediyi aşağıdakı sözlər eynilə həmin sözlərin müəllifinin də böyük şəxsiyyətini səciyyələndirir: “Mustafa Kamal Atatürkün şəxsiyyəti bir də ona görə qiymətlidir ki, həm Türkiyə xalqı üçün, həm bütün türk dünyası üçün, həm də bütün dünya üçün o, qurub yaratdığı Cümhuriyyəti yaşada bilibdir!..”

Azərbaycanda atatürkcülük (və atatürkcünəlik) Heydər Əliyevin fəaliyyəti (və qəhrəmanlığı!) nəticəsində öz inkişafının həm miqyasca, həm də xaraktercə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Və biz əminik ki, dünya ictimai-siyasi şüuru Atatürkün dahiliyinin Azərbaycanın (və Heydər Əliyevin) milli dövlət quruculuğu təcrübəsində bir daha dərinlən dərk edəcəkdir.

Azərbaycançılıq – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji əsasıdır

*(2003- cü ildə Bakı Dövlət
Universitetində keçirilən Azərbaycan
Xalq Cümhuriyyətinin 85 illiyinə həsr
olunmuş elmi konfransda məruzə)*

Bir neçə aydır ki, Azərbaycanda cümhuriyyət dövrünün genişmiqyaslı öyrənilməsi prosesi gedir və son zamanlar bu mövzu ilə bağlı müxtəlif toplantılar, konfranslar, müşavirələr keçirilir. Bu məsələ ilə yaxından maraqlanan bir şəxs kimi belə təşəbbüsləri alqışlayıram və hesab edirəm ki, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində – cümhuriyyətə qədər və cümhuriyyətdən sonra baş vermiş ictimai-siyasi proseslərin öyrənilməsi baxımından həmin tədbirlərin tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Kifayət qədər obyektiv və müxtəlif düşüncəli elm adamlarının iştirakı ilə müzakirələr keçirilir,

cümhuriyyətin tarixi məzmununun, ideoloji əhəmiyyətinin, ictimai fikir tariximizdə rolunun araşdırılmasına istiqamətlənmiş işlər görünür. Amma bu prosesdə, ümumiyyətlə tarixi tədqiqatlarımıza aid bir qüsür də var: daha çox yeni faktlar ortaya çıxarılır, yeni hadisələr üzərində dayanılır, lakin müxtəlif faktların təhlilində bir systemsizlik, disharmoniya nəzərə çarpır. Müzakirələr göstərdi ki, **biz cümhuriyyət haqqında və Azərbaycanın yaxın tarixinin digər hadisələri haqqında mükəmməl metodlar və konsepsiyalar işləyib hazırlamalıyıq ki, onların əsasında nə işlər gördüyümüzü və gələcəkdə qarşımızda hansı vəzifələr durduğunu müəyyənləşdirək.** Yoxsa, tarixi öyrənmək istəyənlər bəzən müxtəlif rəqəmlərin, müxtəlif hadisələrin və faktların içərisində çaşıb qalır, bunun nəticəsində isə tarix haqqında aydın qənaət hasil olmur. **Elmi təfəkkür aydın qənaətlər verməyəndə çoxlu faktlar, bəzən isə təyinatı bilinməyən faktlar verəndə, onda istər-istəməz, plebey təfəkkürü, kütləvi təfəkkür öz «qəhrəmanları»nı yetişdirməyə başlayır.**

Bütün bunların nəticəsi olaraq cümhuriyyət dövrünün ideoloji məzmunu itirilir,

tarixi zənginlik unudulur. Kimsə cümhuriyyət dövründən seçilir, onun birtərəfli qayda-da qəhrəman obrazı yaradılır və cəmiyyətə təqdim olunur. Elmi təfəkkür konsepsiyalar səviyyəsində çıxış etməyəndə onu kütləvi təfəkkür əvəz edir. Elə bilirəm ki, bu sahədə konseptual iş aparılmalıdır. Əlbəttə, cümhuriyyət tarixinin faktoloji tərəfi də öyrənilməlidir, amma bütün bunların hamısı mükəmməl bir konsepsiya əsasında aparılmalıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir adamın, bir liderin yetişdirdiyi dövlət deyil. Bu, Azərbaycan xalqının XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müəyyən sosial-siyasi yeniləşmə, azərbaycançılıq ideologiyasının meydana çıxması, müstəqil azərbaycançılıq düşüncəsinin formalaşması və onun struktur əsaslarının yaranmasının (türkləşmə, islamlaşma, müasirləşmə) məntiqi nəticəsi kimi özünü göstərmişdi. Mən burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, türkcülük də, islamçılıq da, əslində, öz koordinatlarını məhz müasirləşmə kontekstində təqdim edir. Yəni birinci növbədə, azərbaycançılığın tərkibini təşkil edən türkcülük və islamçılıqdan da əvvəl, müasirləşmə amili meydana çıxıb. Müasirləşmə türkcülük

və islamçılığın dəqiq yerinin müəyyənləşməsində də başlıca rol oynayıb. Müasirləşmə elə bir hadisədir ki, türkcülüyn və islamçılığın koordinatlarını müəyyən edir: o, nə həddə olmalıdır, hansı xüsusiyyətləri daşmalıdır və nə dərəcədə canlı olmalıdır. Cümhuriyyətin ideologiyasının əsaslandığı bu milli düşüncə triadası heç də onun özü ilə birgə meydana çıxmayıb. Bu mənada biz deyə bilərik ki, cümhuriyyətin ideologiyası XIX əsrin ortalarından başlayaraq tədricən sistemli şəkildə formalaşmışdır. Bu ideologiyayı da konkret olaraq kiminsə adı ilə bağlamaq tarixiliyin pozulmasıdır.

İstər Milli Şuranın, istərsə də qurulan hökumətlərin tərkibinə fikir versək, burada iştirak edən ziyalılardan Moskva və Peterburq universitetlərini, bir neçəsinin Parisdə Sarbonna Universitetini bitirdiyini və onların əksəriyyətinin hüquq təhsili aldığını görürük. Yəni cümhuriyyəti yaradan insanların böyük əksəriyyətinin elmi intellektual səviyyəsi kifayət qədər yüksək olub, eyni zamanda XIX əsrin 70-80-ci illərində doğulublar və gənc, olduqca müasir dünyagörüşünə malik insanlar olublar. Bir qismi dövlət qulluğunda işləyən, dövlət təcrübəsi qazanmış adamlar idi. **Son zamanlar Azər-**

baycan tarixini yazanlar cümhuriyyəti yaranların intellektual səviyyəsinə və müxtəlif siyasi dünyagörüşünə malik olduqlarına az fikir verirlər. Ona görə də AXC-nin yaradılması prosesində Müsavat Partiyasının rolu həddən artıq şişirdilir və belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, cümhuriyyətin yaratıcıları elə müsavətçilardır. Bu qənaət, şübhəsiz, yanlıştır. Əgər biz cümhuriyyəti yaranların intellektual səviyyəsinə, müxtəlif siyasi baxışlara, fərqli ideyalara xidmət etməsinə nəzər salsaq, bunu aydın şəkildə görürük. Sadəcə olaraq, müsavətçilər dövlət quruculuğu prosesində iştirak etməkdən daha çox, təbliğat işi ilə, publisistik fəaliyyətlə məşğul olublar. Görünür, elə bu səbəbdən də sonrakı dövrün araşdırmalarında onların fəaliyyəti bir qədər qabarıq formada təqdim edilib.

Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsib bəy Yusifbəyov, Əliəğa Şıxlinski, Xəlil bəy Xasməmmədov... kimi görkəmli dövlət xadimlərinin həm ümumiyyətlə, həm də Cümhuriyyət dövrü fəaliyyətini müsavətçiliklə məhdudlaşdırmaq, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev... kimi

böyük mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərindəki rəngarəngliyi görməmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji potensialını bəri başdan danmaq deməkdir.

Başqa bir məqam da var: Müsavatın əsas rəhbərlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü beş ildən çox müddətdə Müsavat Partiyasında yox (çünki o zaman bu partiya hələ yox idi), məhz Sosial Demokrat Partiyasında formalaşmış. O, dövrün «Hümmət», «Təkamül» və «Yoldaş» kimi bilavasitə bolşevik təfəkkürlü qəzetlərinin baş redaktoru işləyib. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadə cümhuriyyətin digər qurucularından fərqli olaraq universitet təhsili almayıb, ancaq fitri istedadının hesabına, əsasən Bakı mühitində formalaşmış siyasi xadim olub. İntellektual səviyyəsinə, dövlət quruculuğu təcrübəsinə görə cümhuriyyətçilərin içərisində xüsusi mövqeyə malik deyildi.

Müsavat Partiyasının yaranması prosesi kifayət qədər maraqlıdır. Partiyanın 10-cu illərin əvvəllərində yarandığı barədə fikirlər olsa da, əslində bu, 1917-ci ildə baş verib. Qərribə də olsa da, 1917-ci ildə I qurultayını keçirən partiya, 1919-cu ildə II qurultayını keçirdi və

bu zaman artıq iki qütbə parçalanmışdı: sollara və sağlara. Bu, onu göstərir ki, Müsavatın xüsusi bir ideologiyası olmayıb ki, digərlərindən köklü şəkildə fərqlənsin. **Partiyanın nüfuzunu müəyyənləşdirən milli dövlətçilik və milli dəyərlər haqqında publisistik düşüncələrlə çıxış etməsi olub. Milli şüuru və millətçiliyi məhz kütləvi şüura hesablanmış şəkildə təbliğ etmək partiyanın əsas fəaliyyət strategiyasını təşkil edib, amma bu strategiya elmi əsaslara söykənməyib. Əgər Müsavat mükəmməl dövlətçilik ideologiyasına malik olsaydı, belə qısa vaxtda parçalanmazdı. Fakt budur ki, partiyanın tarixi kifayət qədər qısa bir dövrü əhatə edib və yaranışından cəmi iki il sonra parçalanıb.**

Bəzən M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyəti həddən artıq yüksək səviyyədə təqdim edilir. Məncə, bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi budur ki, o, mühacirət etdikdən sonra uzun müddət fəaliyyət göstərüb, müxtəlif publisistik yazılarla çıxış edib, öz fikirlərini bildirib, və necə dəyərlər, həmişə səsi gəlib. İkincisi sovet hökuməti həmişə müsavətçiliyə qarşı təbliğat aparıb. Müsavat 1918-1920-ci illərdə elə böyük nüfuza malik olmayıb, nəinki sovet hökuməti

dövründə. Antitəbliğat bir növ təbliğat effekti verirdi. Sovet ideologiyasında konkret mexanizmlərdən istifadə olunurdu. Gürcüstanda gürcü menşevikləri, Ermənistanda daşnaklar, Azərbaycanda isə müsavətçilər əleyhinə kampaniya aparılırdı. Əslində, AXC-ni quran müxtəlif partiyalar içərisindən Müsavat seçilərək tənqid olunmağa başladı və onun tənqidi təbliğinə çevrildi. **Haqqında düşmən obrazı yaradılan Müsavat və M.Ə.Rəsulzadə 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində inersiya ilə, kütləvi şüur tərəfindən lider səviyyəsinə qaldırıldı. Bu, dövlətçilik səviyyəsində yox, məhz kütləvi təfəkkür səviyyəsində baş verdi. Bir ağıllı adam soruşsa idi ki, M.Ə.Rəsulzadə neyləyib, nə deyib, yalnız bir söz eşidərdi ki, «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz».**

Sonrakı dövrlərdə, XX əsrin sonunda yenə həmin kütləvi inersiyanın nəticəsində **Yeni Müsavat Partiyası yarandı. Bu zaman onu yaradan insanlar əhali arasında kütləvi məhəbbətdən çox gözəl istifadə etdilər. Müsavatın proqramı, nizamnaməsi o qədər də ciddi redaktələrə məruz qalmadan qəbul olundu. Amma əsrin əvvəlindəki Müsavatın**

ideoloji-siyasi irsi o qədər zəngin olmadığına görə, Yeni Müsavatın da yaradılması xüsusi bir zəngin ideoloji bazaya əsaslanmadı və daha çox demaqogiyaya yer verildi. Əsrin əvvəllərində bu demaqogiya bizə lazım idisə, əsrin sonlarında öz mahiyyətini itirmişdi. O dövrdə xalqı təşkil etmək, vətəndaşları milli düşüncə baxımından siyasətə qoşmaq zərurəti mövcud idi. XX əsrin sonlarında zaman və şərtlər tamamilə dəyişmişdi, dünya kifayət qədər inkişaf etmişdi, Azərbaycan ziyalıların çoxluq təşkil etdiyi, əhalinin təhsil səviyyəsi yüksək olan bir məmləkətə çevrilmişdir. Bu dövrdə yaxşı olardı ki, müasir intellektual və elmi sosial-siyasi dünyagörüşünü nəzərə alan bir təşkilat yaradılardı. Yoxsa keçmiş tarix üzərində ancaq kütləni bir yerə cəlb etməklə ortaya çıxmış bir partiya özünü doğrulda bilməzdi. Bu, məsələnin birinci tərəfidir. İkinci bir məqam isə ondan ibarətdir ki, əslində, indiki Müsavat Partiyası onunla eyni dövrdə yaradılmış ADP, AXC, AMİP-lə təxminən bir ideologiyanın, o qədər də zəngin olmayan, vaxtı keçmiş ideologiyanın istifadəçisinə çevrildi. Bu ideologiya əsrin əvvəllərindən götürülərək aradakı zaman boşluğu

və keçən vaxt ərzində cəmiyyətdə baş vermiş yeniliklər nəzərə alınmadan, əsrin sonlarında tətbiq olundu, nəticədə çox qarışıq bir vəziyyət yarandı.

M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini danmadan (onu yalnız universitet təhsili görməmiş adi bir gənc hesab etmək də doğru deyil, faktiki olaraq yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti var idi, çevik düşüncəli rəhbər idi) qeyd etmək lazımdır ki, onu böyük bir ideoloq kimi qəbul etmək çətinidir. Çünki əvvəla 1884-cü ildə anadan olmuş, 20 yaşlarında siyasətə qoşulmuş, sosial-demokrat və bolşevik ideoloji xəttindən birdən-birə millətçiliyə üz tutmuş ziddiyyətli bir şəxsiyyət idi. 1920-1922-ci illərdə o, özünün bütün ideoloji təfəkkürünü, düşüncəsini və millətçiliyə baxışlarını əks etdirən məşhur «Əsrimizizin Səyəvuşu» əsərini yazır. M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji baxışlarının tipini anlamaq üçün bu əsər əsas mənbə kimi götürülə bilər. «Əsrimizizin Səyəvuşu» deyəndə Azərbaycan nəzərdə tutulur. Səyəvuş fars Söhrabın türk Firəngizdən olan oğludur. Yəni M.Ə.Rəsulzadənin verdiyi şərhə görə Azərbaycan fars, iranlı atadan və türk, turanlı anadan doğulmuş bir övləddir. Bu ideya o zamanlar da mövcud idi. 30-cu

illərdən isə xüsusi təbliğ olunmağa başlandı ki, Azərbaycanın genetik əsasında İran etnosu dayanır, türklər buraya sonradan gəlirlər və Azərbaycan xalqı hibrid xalqdır. Belə bir yalnız ideologiyanın əsasının qoyulmasında «Əsrimizin Səyavuşu» xüsusi rol oynayıb. Bu gün Azərbaycan xalqının genetik əsasını qarışıq şəkildə təqdim edən tarixçilər də birbaşa, yaxud üstüörtülü şəkildə M.Ə.Rəsulzadəyə əsaslanırlar.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində digər maraqlı məqamlar da var. Cümhuriyyətin bütün görkəmli xadimlərini ya məhv etdilər, ya da onların həyatı kifayət qədər sakit keçdi. Amma M.Ə.Rəsulzadə sovet dövlətinin aparıcı fiquru olan Stalin tərəfindən xaricə ötürüldü və sonralar demək olar ki, təqib olunmadı. Sovet hökuməti Amerikada SSRİ-nin əleyhinə yazan, təbliğat aparan bir çox görkəmli xadimləri məhv etdi. M.Ə.Rəsulzadə isə tamamilə sərbəst yaşadı. Məsələnin başqa bir tərəfi də var ki, M.Ə.Rəsulzadə alman faşizmi ilə müəyyən əlaqədə olmuşdu, baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar bu məqamın üzərindən sükutla keçməyə üstünlük verirlər. Amma bu, fakt idi və mənim üçün maraqlıdır: necə olur Nəriman Nəri-

manov Azərbaycanın gələcəyi naminə kommunistlərlə əməkdaşlığa gedəndə onu «pis adam», «uzağı görməyən siyasətçi» kimi qələmə verirlər, amma M.Ə.Rəsulzadə faşistlərlə əlaqəyə cəhd etdiyinə görə, nəinki tənqid olunur, hətta «milli lider» səviyyəsinə qaldırılır. Halbuki, N.Nərimanov çox aydın şəkildə görürdü ki, kommunistlər Azərbaycana gələcək və başqa yol yoxdur, çünki tarix artıq bu ideologiyayı ardıcıl olaraq yayır. Həqiqətən də, Nərimanov düşündüyü kimi oldu və Azərbaycan məhz Sovet İttifaqının tərkibində müəyyən qədər iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan inkişaf etdi, maariflənmiş bir cəmiyyət formalaşdı, Azərbaycan xalqı siyasi müstəqilliyini itirsə də, ciddi uğurlara da imza atdı. Amma faşistlərlə əməkdaşlıq edən, onlarla əməkdaşlığa can atan M.Ə.Rəsulzadə faşizmin süqutunu əvvəlcədən görə bilmədi. **Bütün bunlar onu göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə ardıcıl olaraq həm Müsavatın yaradılmasında, həm cümhuriyyətin qurulmasında, həm faşizmlə əməkdaşlıqda - məğlubiyyət kompleksi verir. Hər dəfə uduzur, hər dəfə səhv edir. Ona görə də düşünürəm ki, gərək Müsavatın ideoloji varisi olmaq missiyasını birtərəfli qaydada öz üzə-**

rinə götürməyə çalışan indiki Müsavat Partiyasının ideoloqları, mətbu orqanları Müsavatın hansı ideoloji baza üzərində dayandığını, M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-ideoloji kimliyini şərh etsinlər, araşdırsınlar. Mənə bu mövzuda yazılmış yalnız bir neçə kitab məlumdur. Şamil Qurbanovun, Nəsiman Yaqublunun kitablarını nəzərdə tuturam... Bir sıra digər yazılar da var ki, M.Ə.Rəsulzadəni ədəbiyyatçı kimi təqdim edir, buna bizim heç bir şübhəmiz yoxdur. Onun əsərlərini professor Şirməmməd Hüseynov toplayıb çap etdirib və buna da sözüüm yoxdur. Amma həmin əsərləri oxuyarkən M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji məqsədi məlum olmur. Yalnız gördüyü işləri sadalayırlar. Elə bil ki, indiki Müsavatın əsrin əvvəlindəki Müsavatı təhlil etməyə, onun mahiyyətini öyrənməyə həvəsi yoxdur. O vaxtkı Müsavat məsələlərə səthi, praktik müstəvidən münasibət bildirdiyi kimi, bugünkü Müsavat da eyni metodlarla işləyir. Yalnız bu günlə yaşayırlar, xalqın və dövlətin gələcəyi haqqında konseptual əsasla işləməyə maraq yoxdur. Məsələn, indinin özündə də tarixçilər belə bir fikir söyləyirlər ki, Məhəmməd Əmin Azərbaycanın in-

kişafını türk dünyasından tamamilə kənarı təsəvvür edirdi, respublikanın Qafqaz evinin tərkib hissəsi kimi görürdü. Ölkənin xarici siyasətinin əsaslarında Ermənistan və Gürcüstanla münasibətlər dururdu. Buna əsaslanaraq belə bir iddia irəli sürürlər ki, Azərbaycan üçün türk dünyası ilə sıx əməkdaşlığın, dünya proseslərində iştirak etməyin heç bir mənası yoxdur. Bu, düzgün deyil axı. 90-cı illərin və müasir dövrümüzün hadisələri göstərir ki, Azərbaycan türk dünyasının müxtəlif dövlətləri ilə müxtəlif səviyyələrdə iş birliyi qura bilər və bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Beləliklə də, M.Ə.Rəsulzadənin və Müsavatın o zaman ortaya qoyduğu dünyagörüşünü qüsurları və nöqsanları ilə birgə bu günə gətirməklə müasir Azərbaycana siyasi-ideoloji perspektiv vermək olmaz.

Mən istərdim ki, Azərbaycanın 1918-1920-ci illərdə ictimai-siyasi həyatının rəngarəngliyi, ideoloji zənginliyi, unudulmuş intellektlərin – Fətəli Xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və onlarca belə böyük ziyalının fəaliyyəti aydınlaşsın. Bu gün o dövrün ictimai-siyasi zənginliyi M.Ə.Rəsulzadənin timsalında bəsit şəkildə təqdim edilməməlidir, əksinə, bütün siyasi partiyalar bu zənginliyin real mahiy-

yətini olduğu kimi qorumağa çalışmalıdırlar. **Bir lider obrazı yaradıb, qalanların mənəvi hüquqlarını tapdamaq olmaz.**

Sovet hökuməti, ümumiyyətlə heç nəyi əsaslandırılmış şəkildə izah etmək istəmirdi. Kütləvi düşüncəyə daha çox təsir edən, daha aqressiv, az diplomatik, hətta deyərdim, kobud şəkildə irəli sürülən ideologiyamı görürdü və ona qarşı mübarizə aparırdı. Ortada dərin analitik təhlil yox idi. Hansı qüvvə daha çox irəli çıxıb, daha parlaq və populyardır, onu görürdülər. Bir faktı qeyd edim ki, erməniləri müdafiə edən və eyni zamanda onlara daha çox ziyan vuran daşnaklar olub, gürcülərdə bu funksiyamı menşeviklər yerinə yetiriblər. Bizdə də daha aqressiv şəkildə ortaya çıxan Müsavat idi. 1918-1919-cu illərdə bir sıra digər partiyalardan olan ziyalılar-sosial demokratlar, kadetlər və s. Müsavata gəldilər. Onlar görürdülər ki, cəmiyyətdə bir inersiya yaranıb və bu inersiyaya tabe olmağa məcbur olurdular. Çünki şüarlarına, demoqogiyasına görə kütlə Müsavata meyl göstərirdi və partiyanın zənginləşməsində bu hadisənin rolu az olmadı. Amma yenə də güclü ideoloqları olmadığına görə partiya tezliklə böhranla üzləşdi. Sovet hökuməti dinə

qarşı da mübarizə aparırdı, çünki din də inersiyaya hadisəsidir. Əhali dinə necə kütləvi şüurun təsiri ilə meyillənirdisə, Müsavat Partiyasına da eyni əsaslarla meyl göstərirdi.

1930-cu illərdə Mircəfər Bağırovu Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığının (NKVD) sədri vəzifəsindən çıxarıb Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı İdarəsinə müdir təyin etmişdilər. O zaman M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı ki, M. Bağırovun qanlı əllərini yumaqdan ötrü Zaqafqaziyanın suyu ancaq bəs edər. Ümumiyyətlə, sovet hökumətinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadə dərin elmi təhlilə söykənən siyasi-ideoloji məqalələr yazmayıb və həmişə daha çox şüarçılıqla məşğul olub. Xarici ölkələrdə də müsavətçilər arasında tez-tez toqquşmalar olub və bu, onu göstərir ki, ciddi ideoloji-siyasi əsaslar, ideallar olmayanda güclü siyasi partiya yaranmır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nə daxildən, nə də xaricdən müstəqil dövlət qurmağa hazır deyildi. Ölkə parçalanmışdı. Ölkənin yalnız bir hissəsində qurulan dövlət xalqın bütün potensialını əhatə etmirdi. Eyni zamanda azərbaycançılıq ideologiyası da hələ mükəmməl deyildi. Milli dövlətin əsasları da tam müəyyənləşməmişdi, yalnız elan olunmuşdu.

Müstəqillik xalqın arzusu idi. Həm Azərbaycanın, həm Gürcüstanın, həm də Ermənistanın müstəqilliyi daha çox romantika təsiri bağışlıyırdı. Müstəqil dövlətlər yarananda da bir çox böyük ziyalılar bunu gülüslə qarşılamışdılar. Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi ki, çox maraqlıdır, indi qəribə-qəribə dövlətlər yaranır. Yəni ciddi ictimai fikir buna ciddi hadisə kimi baxmırdı. Necə təsəvvür etmək olar ki, məsələn, Hüseyn Cavid müstəqil Azərbaycan dövləti haqqında düşünsün. Onun düşüncəsində Böyük Türk Dünyası anlayışı var idi və bu ideya hələ yaşayırdı. Bu cür düşünən insanlar az deyildi.

Ona görə də hesab edirəm ki, **həmin dövrün zəngin ideyalarını mənimsəmək lazımdır, yalnız bir ideyadan, bir partiyadan, bir şəxsiyyətdən yapışb onu üzə çıxarmaq düzgün deyil. AXC yarananda nə qədər hüquqşünas ortaya çıxdı, təkliflərini verdilər, çalışdılar, müəyyən qurumlar yaratdılar. İndi bizə AXC-nin nə qədər sənədləri gəlib çıxıb, amma bu qədər sənədin müqabilində nə qədər az iş görülüb.**

Bu gün Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesi gedir, özü də kifayət qədər sürətlə. Amma Heydər Əliyev bu prosesi hə-

yata keçirərkən M.Ə.Rəsulzadədən çox, məhz Atatürkün təcrübəsinə istinad edir. Ona görə ki, M.Ə.Rəsulzadənin, onun ətrafının, ümumiyyətlə, AXC-nin verdiyi təcrübə nə qədər bizim tariximiz olsa da, dövlət quruculuğu praktikasını vermir. Atatürk isə dövlət qurub. Bəlkə Atatürk M.Ə.Rəsulzadə qədər cild-cild əsərlər yazmayıb, amma əvəzində dövlət qurub. AXC-nin isə gördüyü işlər onun iddialarından çox kiçikdir.

Azərbaycanda müstəqil milli demokratik dövlət quruculuğu prosesi gedir və bizim tariximizdə, dünya təcrübəsində yaxşı nə varsa, mənimsənilir. Bu prosesə də Heydər Əliyev başçılıq edir, bu, şəxsizdir. Proses davam edir və hələlik müstəqil dövlətin qurulması sayəsində görülən işlər başa çatmayıb. Azərbaycan, əslində dövlət quruculuğunun birinci mərhələsini kifayət qədər yüksək səviyyədə və uğurlu şəkildə keçib. İndi qarşıda başqa vəzifələr durur: vətəndaşın formalaşması, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi. Dövlətin qurulması prosesi vətəndaşın formalaşması ilə başa çatır. Hələ həllini gözləyən problemlər var: sosial-iqtisadi, milli-mədəni sahədə. Bunlar zaman-zaman həll olunur. Bu dövlətin sahibi Azərbay-

can xalqıdır, lakin azərbaycanlıların yalnız beş-də biri onun ərazisində yaşayır. Dünya azərbaycanlılarının etnik, mədəni, sosial, siyasi potensialı bu dövlətə toplanmalıdır. **Azərbaycan dövləti ona görə perspektivli bir dövlətdir ki, müəyyən məsələləri həll edib, müəyyən məsələləri də həll etmək əzmindədir. Azərbaycan dövləti hər gün inkişaf edir. Bu işlərin görülməsində də bizə həm XX əsrin əvvəlində, həm də ondan sonrakı dövrdə əldə etdiyimiz zəngin mənəvi-ideoloji potensial lazımdır, əsrin əvvəllərində yaşamış hansısa şəxslərin təmsalında qəhrəmanlar düzəltmək yox!**

Ədəbiyyat siyasəti, yaxud ədəbiyyatdan siyasətə

Siyasətə hər yerdən gəlmək olar: küçədən, meydanıdan; bağ-bostandan, akademiya, universitetdən, orta məktəbdən; tarixdən, riyaziyyatdan, ədəbiyyatdan...

Siyasətə ədəbiyyatdan gələnləri mən daha çox duyuram. Və görürəm ki, onlar baş verən hər hadisə üçün daha çox həyəcanlanırlar, onlara aid oldu-olmadı, həmin hadisənin məsuliyyətini daşımağa daha çox meyl göstərirlər. Və bəzən mətləbdən yayınırlar...

Həmin qüsurlar (və üstünlüklər!) xeyli dərəcədə mənə də aiddir. Çünki siyasətə mən də, demək olar ki, ədəbiyyatdan gəlmişəm.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusunun 80 yaşı tamam olduğu günlərdə mənə ən çox düşündürən məsələ ondan ibarət idi ki, bügünkü Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nə dərəcədə varisidir? Və Azərbaycan Respublikasının banisinin siyasi-ideoloji fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daha çox hansı görkəmli tarixi

xidmətləri ehtiva olunur?.. "Azərbaycan" qəzetinə, bu barədə, elə bilirəm ki, hər bir mülahizəmi təfəsilatı ilə aydınlaşdırmağa çalışdığım geniş bir müsahibə verdim ... Müsahibə çıxarçılmaz "Yeni müsavət"ın səhifələrində "şərəfli keçmişimi" yadıma salan yazılar görüldü: 90-cı illərin əvvəllərində hələ yaxşı tanımadığım, səmimiyyətinə inandığım, milli dövlət quruculuğu uğrunda mübarizə apardıqlarını güman etdiyim bu məxluqlardan nə yaxşı vaxtında ayrıla bildim... Keçmiş "mübarizə yoldaşlarım" dişlərinin dibində nə qədər acı zəhər gizlədirilmiş ...

Hansı sahədə mütəxəssis olduğunu təyin etməyə həmişə çətinlik çəkdiyim Şirməmməd Hüseynovun "müsahibə"si mənə qəribə gəldi... Mən deyirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları arasında Paris, Peterburq, Moskva Universitetlərində hüquq təhsili almış, dövlət idarələrində çalışmış, Dumaya üzv olmuş mütəxəssislər vardı. Və müqayisə üçün onu da əlavə edirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə heç bu cür təhsil də ala bilməmişdi... Düz deyil?.. Mən demirəm ki, Məmməd Əminin səviyyəsi, məsələn, Əlimərdan bəy Topçubaşovunkundan aşağı idi (amma

bunu demək də olar). Şirməmməd Hüseynov Stalini, Mao Tsze-Dunu yada salır... Deyir ki, nə olsun, onlar da ali təhsil almamışdılar. Belə şeyi mən deyə bilərəm, ancaq dünyagörmüş Şirməmməd müəllim gərək deməsin. Stalin, Mao Tsze Dun ... kimi dövlət adamları normal təhsil alsaydılar, milyonlarla insanın sümükləri üzərində dövrümüzün ən qanlı imperiyalarını qurmazdılar, siyasi manyak olmazdılar... Ətraflarındakı qabiliyyətli adamları qırıb çatmazdılar... Stalin kimi dar dünyagörüşlü "rəhbər" olmasaydı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himnini yazmış Üzeyir Hacıbəyovun, müsavət yazıçısı Cəfər Cabbarlının şəxsiyyəti "ikiləşməzdi": birincisi Azərbaycan SSR-in himnini yazmaz, ikincisi Azərbaycan sovet yazıçısı olması ilə fəxr etməzdi.

Şirməmməd müəllimin o vaxtıdır ki, gərək danışanda, yazanda heç olmasa indən belə bir az da düşünsün, gözünü yumub ağzını açmasın...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi-ideoloji spektrini biz bu günkü düşüncəmizə bəsitləşdirmədən, fundamentalist sadələşməyi ilə deyil, bütün intellektual miqyası ilə gətirməliyik. Yəni Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin qurucuları içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov da, Fətəli xan Xoyski də, Nəsim bəy Yusifbəyov da, Məmməd Əmin Rəsulzadə də, Əliağa Şıxlinski də... var. Onların heç də hamısı dünyagörüşlərinə görə eyni bir siyasi partiyaya mənsub deyildilər, bəzən bir partiyadan digərinə keçirdilər... Ancaq bu cür ideya-siyasi tərəddüdlər böyük insanların milli cümhuriyyət quruculuğunda əməkdaşlıq etməsinə mane olmurdu. Və Cümhuriyyət də elə bu idi – müxtəlif ideyaların eyni bir milli zəmində vəhdəti...

Bu o deməkdir ki, mən Məmməd Əmin Rəsulzadənin tarixi xidmətlərinə kölgə salıram?

Ayrı şey deyirəm... Deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin xidmətlərini (kifayət qədər böyük olan xidmətlərini) o qədər şişirtməyə ki, Cümhuriyyətin digər görkəmli xadimləri haqsız olaraq onun kölgəsində itib-batsınlar. Axı, onlar da bizim ideya sərvətimizdir... Professor Cəmil Həsənlı ilə professor Musa Qasımov isə yazırlar ki, Nizami Cəfərov gedib dillə, ədəbiyyatla məşğul olsun, özləri də mənə Əli bəy Hüseynzadədən, Mirzə Cəlildən, Hüseyn Caviddən dərs vermək istəyirlər...

Burda deyiblər ki, necəsən qanmayım, dədən yansın...

Mən deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci illərin əvvəllərində, yəni Cümhuriyyətin süqutundan çox keçməmiş Lahıca yazdığı (və müstəqil Azərbaycanın genetik obrazını yaratdığı!) "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin ideyası qüsurludur, çünki Azərbaycan xalqı İranlı ata (Söhrab) ilə Turanlı ananın (Fıraqızın) izdivacından doğulmayıb... Cəmil Həsənlı ilə Musa Qasımov isə küyə basırlar. Mənim haqqında bəhs etdiyim (və M.Ə.Rəsulzadənin artıq ideoloji baxımdan yetkin dövrünün məhsulu olan!) əsəri bir tərəfə buraxıb ideoloqun daha gənc yaşlarında söylədiyi publisistik mülahizələrini sitat gətirirlər... Bu da tarixçilər!.. Bu da mənə dərs vermək istəyənlər!..

Tarixdə nələr baş verdiyiyni dərk etməyən, onun bütün mürəkkəbliyini görməyən, tarixdən bu günə gələ bilməyən (tarixdə bu günü görməyən!) tarixçi sözün əsl mənasında tarixçi deyil, zamanın sadələvh bir hesabdarıdır ki, özünün xırda çax-çuxunu camaata tarix kimi sırımaq iddiasındadır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan siyasi, publisistik düşüncəsinin, heç şübhəsiz, böyük xadimidir: onunla sosial-demokrat kimi də, müsavətçi kimi də, sadəcə azadlıq mücahidi kimi də tarix (və hər bir azərbaycanlı) fəxr edir. Ancaq onun Cənubi Qafqaz konfederasiyası ideyası özünü doğrultmadığı kimi alman faşistləri ilə iş birliyində olmaq (guya bu yolla Azərbaycanı xilas etmək!) cəhdi də siyasi uzaqgörənliyin nəticəsi deyildi. Ona görə də həyata keçmədi... Və mən bunu deməklə böyük şəxsiyyəti guya kimsə gözündən salmaq istəmirəm, bu cür düşünmək əbləhlikdir; istədiyim odur ki, tarixin siyasi təcrübəsindən keçmiş ideyaları aşkarlayaq, milli düşüncəmizə gerçək modellər, siyasi-ideoloji düsturlar verək, onların müasir milli dövlət quruculuğu prosesində necə həyata keçirildiyini izləyək. Və tarixin odunu götürək, külünü camaatın (bir-birimizin!) gözünə atmaq, hərəməz bir Şirə, yaxud bir Məmmədə dönüb ağızımıza gələnə danışmayaq...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mənim nəzərimdə tarixi-siyasi bir metaforadır: çox hallarda bir-birindən az fərqlənən, lakin müxtəlif adlar altında meydana çıxan dünyagörüş-

lərinin siyasi-ideoloji fəaliyyətlərin məcmusu kimi xalqın milli dövlət quruculuğu istedadının təzahürü olan bu nəhəng metaforanı biz ayrı-ayrılıqda yox, bir millət olaraq dərk etməliyik... Və nə qədər dərinədən dərk etsək bu gün gözlərimiz qarşısında böyük bir siyasi-ictimai iradənin gücü ilə qurulan dövlətimizin tarixi məzmununu (və əhəmiyyətini!) o qədər dərinədən anlayacağıq. Xalqın tarixinə hesabdar məntiqi ilə yanaşanlar heç zaman nə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, nə də onun liderlərinin fəaliyyətini qiymətləndirə bilmədikləri kimi günümüzün sosial, siyasi, mənəvi proseslərini də dərk etməyəcəklər.

Tarix yalnız tarixçilər üçün deyil, əjdaha çayın qabağını kəsdiyi kimi tarixçi də tarixi təfəkkürün qabağını kəsməməlidir. Tarix heç də həmişə tarixçilərin adətən iddia etdikləri kimi, sənədlərdə təzahür eləmir, sənədlərdə əks olunmayan (sənədlərə sığmayan!) qlobal tarixin hərəkətini duymaq lazım gəlir.

Mən son zamanlar, deyəsən, get-gedə daha dərinədən anlayıram ki, nə üçün indiyə qədər Azərbaycanda siyasi varislik, az-çox ardıcıl bir dövlət olmayıb... Ona görə ki, bir daha bir iş görəndə on antidahi tökülüşür onun

üstünə, biri dövlət quranda onu gecə-gündüz fikirləşir ki, bu dövləti necə dağıtsın: əlinə dəyənək alıb düşür çöllərə, ya da son illərdə olduğu kimi dəyənək əvəzinə qələm götürüb eyni inersiyanın təsiri altında yüz cür hədyan yazırlar.

Amma yaxşı ki, bu cür zatıqırıqların sayı get-gedə azalır, «məntiq»i korşalır. Əvəzində isə siyasi-ideoloji varisliyin milli mövcudluğu üçün əsas olduğunu danılmaz faktlarla sübut edən böyük fikir (və qələm) sahiblərinin sıraları genişlənir. Onlardan biri, demək olar ki, bütün yazılarında yüksək elmiliklə yanaşı zərif bir publisistika, professionallığı zədələməyən bir kütləvilik özünü göstərən professor Şamil Qurbanovdur. Azərbaycanın çox və ya az tanınmış böyük şəxsiyyətləri – Cəmaləddin Əfqani, Ömər Faiq Nemanzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev... haqqında onun yazdıqlarına güclü bir azərbaycançılıq, milli vətənpərvərlik duyğusu hakimdir. Və hər bir əsərinin ictimai fikirdə böyük rezonans doğurması da bunun nəticəsidir. Şamil Qurbanov Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi dühasının yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri sonsuz bir

sevgi ilə tərənnüm etməkdən doymur, yazdıqlarına bir daha qayıdır, əvvəlki yazılarında nəzərdən qaçırılmış, yaxud zaman-zaman təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olan məqamları tamamlayır. Bu günlərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində təqdimatı uğurla keçirilən «Nəriman Nərimanov» kitabının ikinci nəşri kimi... Və bu nəhəng zəhməti görəndə hər gün «son yazı»larını yazanlara adamın yazığı gəlir. «Mən daha Heydər Əliyev haqqında yazan deyiləm. Çünki bu adam artıq tükənib. Heydər Əliyev Azərbaycanın keçmişidir. Yoxdur H.Əliyev! Varsa, özünü göstərsin...» («Azadlıq», 9 iyul 2003-cü il) deyən mənəvi-ictimai korlar, burnunun ucundan o yanı görməyən düşüncə bədbəxtləri anlamırlar ki, Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətlər heç zaman yox olmurlar, tükənmirlər. Onları görmək lazımdır...

Azərbaycanda eyforiya dövrləri çox olub. Və azərbaycanın ictimai-siyasi qəhrəmanlarının çoxu məhz həmin eyforiya dövrlərində meydana çıxıb. Sosial ehtiraslar söndükdə isə xalq bu qəhrəmanların əlində qalır. Onlar dönüb olurlar, ayırım demiş, məscid qapısı: nə yarımacaq olur, nə də yandırmaq.

Ancaq Nəriman Nərimanovla Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinə eyforiya dövrlərinin qəhrəmanları kimi düşməmişlər. Xalq tükənməz milli quruculuq enerjisinə sahib bu böyük şəxsiyyətlərin timsalında inkişaf edib təkmilləşmiş, siyasi özünü təsdiq yolu ilə inamla irəliləmişdir.

Nəriman Nərimanovun eyforiya qəhrəmanı olmadığını belə bir fakt da sübut edir ki, onu məhz eyforiya dövrlərində (keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərində, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində) danmağa çalışmışlar. Milli ictimai-siyasi şüurun təmkinli dövrlərində isə Nəriman Nərimanov həmişə böyük nüfuz qazanmış, «üfürülüb şişirdilmiş» qəhrəmanları öz fəaliyyətinin birinci növbədə realizmi ilə kölgədə qoymuşdur. Heydər Əliyevə gəldikdə isə o, Azərbaycan tarixində hər kəsdən daha çox məhz Nəriman Nərimanovun varisidir.

Professor Şamil Qurbanov Nəriman Nərimanov haqqındakı kitabına yalnız öz yazılarını deyil, həmin yazılar barədəki yazıları da daxil etməklə böyük şəxsiyyət barədə daha obyektiv fikir yaratmağa çalışmış, onu Azərbaycan oxucusuna layiq olduğu fundamental

bütövlükdə təqdim etmişdir. Həsən Həsənovun (Əzizoglundun) «Nəriman Nərimanov» kitabına yazdığı iri həcmli ön söz isə həmin fundamentallığa mükəmməl bir analitik sistem gətirir.

...Nəriman Nərimanov siyasətə ədəbiyyatdan gəlmişdi. Və onun axıracan siyasət adamı ola bilməməsinin səbəbi, bəlkə də, bunda idi.

Heydər Əliyev isə məhz siyasətçidir ...Lakin ədəbiyyata onun xüsusi münasibəti olduğunu yəqin ki, ən nihilist opponentləri də inkar edə bilməz.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayandan ədəbiyyat sahəsində onun siyasətinin əsas prinsipləri: 1) cəmiyyətdə ədəbiyyat adamının nüfuzunu yüksəltmək; 2) milli mütəşəkkilliyin təmin olunmasında ədəbiyyatın mövqeyini möhkəmləndirmək; 3) ədəbi ictimaiyyəti təşkilatlandırmaqdan ibarət olmuşdur.

Milli müstəqillik, yaxud dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə prosesində ədəbiyyat adamlarına xüsusi diqqət verməyən 80-ci illərin sonu 90-cu illərin əvvəlləri respublika (və millət) "rəhbərlər"indən fərqli olaraq Heydər

Əliyev Azərbaycanın Prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ölkədə ədəbiyyat (və ədəbiyyat adamı) qarşısında yenidən geniş üfüqlər açdı və xalqa, millətə bədii təfəkkürlə xidmət etməyin perspektivlərini müəyyənləşdirdi:

1) Azərbaycanın müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış böyük söz sənətkarlarının, "Dədə-Qorqud" eposunun dövlət miqyasında təntənəli yubileyləri keçirildi;

2) həm görkəmli ədəbiyyat xidmətləri, həm də ümidverici gənclər dövlət qayğısı ilə əhatə olundular;

3) Azərbaycan yazıçılarının təşkilatlandırılması – Yazıçılar Birliyinin, ədəbi orqanların normal fəaliyyəti üçün şərait yaradıldı.

Azərbaycanın bugünkü ədəbiyyat adamları - Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Fikrət Qoca...-nın ədəbi şəxsiyyətlərinin formalaşmasında Heydər Əliyevin respublikada yaratmış olduğu mədəni-ideoloji mühitin böyük əhəmiyyəti olduğu heç bir şübhə doğurmur. Və biz cəsarətlə deyə bilərik ki, ədəbiyyatımız Heydər Əliyevdən bütün digər məsə-

lələrdən daha çox milli dövlətçilik təfəkkürü səviyyəsində düşünməyi öyrənmişdir: Qızıl Arslandan, Şah İsmayıldan, Nəriman Nərimanovdan yazanda da bugünkü yazıçının əsas oriyentasiyası məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ona görə də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində əvəzsiz rol oynamış görkəmli siyasi xadimin yuxarıda adlarını sadaladığımız böyük yazıçılar tərəfindən bilavasitə obrazının yaradılmamasını onlara (və Azərbaycanın böyük ədəbiyyatına) müəyyən mənada güzəştə getmək mümkündür.

Bununla belə, böyük ədəbiyyatın böyük idealları, böyük qəhrəmanları olmalıdır... Həmin idealları, həmin qəhrəmanları Azərbaycan gerçəkliyi artıq yaratmışdır: biz sözün yalnız müstəqim mənasında deyil, eyni zamanda məcazi mənasında indiyə qədər görmədiyimiz bir dövr yaşayırıq – bu dövrün epopeyasını yaratmaq üçün ruhən hazır olan nəhəng bir istedad varmı? Ədəbiyyatımızı ikinci, üçüncü... dərəcəli mövzulardan xilas edib "zəmanəmizin dastanını" yaradacaq bir düha – dövrümüzün Səməd Vurğunu mövcudurmu?..

Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının milli idealları səviyyəsinə qalxmaldır, onun tarixi epos gücündə təzahür etməlidir, Azərbaycan yazıçısı dövrümüzün böyük karakterini tərənnüm etməklə həm də öz obrazını yaratmalıdır. Etiraf etməliyik ki, hələlik bu obraz kifayət qədər mükəmməl deyil...

Azərbaycan dövləti onun bilavasitə qurucusunun şəxsində Azərbaycan ədəbiyyatının ideoloji sərbəstliyini təmin edir, lakin onun qarşısına xüsusən bizim gənc ədəbiyyat adamlarının dərinədən dərk etməsi həmişə məndə nə isə şübhə doğuran böyük bir mənəvi məsuliyyət qoyur. Milli dövlətçilik təfəkkürü olmayan adam isə böyük yazıçı ola bilməz: "yaradıcı adam hakimiyyətə müxalifdir" kimi kökündən yanlış, cəfəng bir mülahizəni əlində dəstəvuz edib ağına gələni yazan "müstəqil yazıçılar" gələcəkdə, etiraf olunacaqlarına o qədər də ümid etməsinlər... Çünki Azərbaycan xalqı bundan sonra dövlət dağıdan "qəhrəmanlar"ın deyil, dövlət quranların arxasınca gedəcəkdir. Və insanlara siyasi, mənəvi-ruhi xarablıq deyil, mükəmməl sosial harmoniya, səliqə-səhman zövq verəcəkdir.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin başçılığı ilə tarixdə ilk dəfə milli demokratik dövlət qurur, öz çoxəsrlik ideallarını bütün mükəmməlliyi ilə həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparır... Azərbaycan yazıçısı nə edir?..

Tənqidin tənqidi

Azərbaycana ədəbi-ictimai tənqid anlayışını (və həmin tənqidin ilk nümunələrini) Mirzə Fətəli Axundov gətirmişdir. Mirzə Fətəli, eləcə də ondan sonra ümumiyyətlə ədəbiyyat barədə düşüncələrin əksəriyyəti marifçi-realist olduqlarına görə söz sənətindən həyatı (!) olduğu kimi əks etdirməyi, başqa sözlə təbiilik tələb edirdilər. Firidun bəy Köçərli XX əsrin ilk illərinə aid «Ədəbiyyatımıza dair məktub»unda yazır: «Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin aynasıdır. Hər bir millətin dolanacağını, övzai-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbeyi-kəmalını, qüdrət və cəlalını onun ədəbiyyatından bilmək olar... Nə qədər şairin təbişəlim, zehni açıq, nitqi guya, direyi-əqliyyəsi vəsi, əfkar və hissiyatı təbii və ali olsa, ...bir o qədər onun asari- qələmi və məhsulati-fikri ali olacaqdır...» F.Köçərli əvvəlki dövrün şairlərindən M.P.Vaqifi, M.V.Vidadini, Q.Zakiri... müasirlərinə nümunə göstərdikdən sonra yazır ki, «indiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şerləri barəsində bir sözüümüz yoxdur: təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri

məqbul... ancaq şerə lətafət və mələhət verən hissiyatı-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur». Böyük mütəfəkkir bunun səbəbini onda görür ki, «ərbabi bələğətlərimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə ərfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və tövsif etməyə» çalışırlar.

Söz sənətinin (təbii ki, əsasən şerin!) necə olması sualına verilən bu cavab Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində mühüm yer tutmuş romantiklərin verdiyi cavabdan demək olar ki, fərqlənir. Abbas Səhhət «Təzə şer necə olmalıdır?» məqaləsində sanki F.Köçərli fikrini davam etdirərək deyir: «Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyata tabe olmaq gərək, ta bu ki kəlamın oxuyanların qəlbində təsiri ola və başqasının hissiyatı-qəlbisinə boyandıra... Hissiyat iki cürdür: cəli və təbii. Hissiyati-cəliyyənin kimsəyə təsiri ola bilməz. Hissiyati-təbiiyyədir ki, başqasına təsir edər...».

Beləliklə, məhz «ədəbiyyat necə olmalıdır?» sualına az-çox ümumi bir cavab tapandan sonra – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidi formalaşmışdır. Və elə həmin illərdə tənqid özü barəsində də düşünməyə başlamış, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünas

olan F.Köçərlidən fərqli olaraq ədəbi-ictimai fikir tarixinə professional tənqidçi kimi düşən Seyid Hüseyn 1913- cü ildə yazırdı: «Tənqidə bu qədər əşədd ehtiyacımız olduğu halda təəssüflər olsun ki, bu vaxtadək bu xüsusda bizdə əhəmiyyət verilməmişdir. Budur ki, nə müəlliflərimiz hansı yol ilə yazacaqlarını bilirlər, nə də şairlərimiz nə kimi əsərlərin camaata mənfəət verəcəyini tanıyırlar».

Mən bu qədər sitatı ona görə gətirirəm ki, Azərbaycan ədəbi tənqidinin guya sovet dövründə yaranması barədə geniş yayılmış fikrin düzgün olmadığını, hər bir milli ədəbiyyatın istər-istəməz tənqidə ehtiyac duyduğunu, tənqidin məhz daxili ehtiyacdən yandığını bir daha yada salmaq olmasın. Lakin onu da unutmamaq olmasın ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı özünəməxsus olduğu kimi, onun tənqidi də özünəməxsus ideya- metodoloji əsaslara malik idi ki, bu gün biz onu olduğu kimi qəbul edə bilmərik.

Deməli, tənqidsiz ədəbiyyat yoxdur, bununla belə hər epoxanın öz ədəbiyyatı, öz tənqidi var... Sovet tənqidi ədəbiyyatdan tələb edirdi ki, formaca milli, məzmunca sosialist olsun. Lakin məsələ bununla bitmirdi, so-

vet tənqidi 30-cu illərdən başlayaraq 70-ci, hətta 80-ci illərə qədər öz tarixi mövqeyini möhkəmləndirmək, fəaliyyətini genişləndirmək (və özünü dərk etmək!) uğrunda mübarizə aparmışdı. Həmin mübarizənin yalnız daxili (tənqiddaxili) bir proses olduğunu düşünmək yanlışdır, çünki sovet cəmiyyətinin ideologiyasını müəyyən edən kommunist partiyası ədəbi tənqidə, ümumiyyətlə ədəbiyyata ardıcıl olaraq müdaxilə edirdi. Bununla belə, sovet ədəbi tənqidi, ümumiyyətlə ədəbiyyatı daxili inkişaf enerjisindən tamamilə məhrum da deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatının Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev... kimi fundamental istedadlarının yaradıcılıq enerjisi bütöv bir dövrdə məhz sovet ədəbiyyatının özünü təsdiqinə xidmət etmişdi. Lakin nə 30-cu, nə 50-ci, nə də 70-ci illərdə Azərbaycanda, ümumən sovetlər birliyində sovet ədəbiyyatı gücündə sovet tənqidi olmamışdır. Tənqid həmişə ədəbiyyatın arxasınca getmiş, ideoloji şərait imkan verdikdə isə ədəbiyyatdan daha artıq konyukturçu olaraq onun (ədəbiyyatın)

qarşısına gah bu, gah da digər tələbi qoymaqdan çəkinməmişdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin milli məzmununda yenidən təşəkkülü 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərindən başladı və əsas yeniliyi ədəbiyyatın məzmununda daha çox formasına diqqət yetirməsində oldu: tənqidçi üçün nədən yazmaq, sosial problemi necə həll etmək artıq o qədər önəmli deyildi, mətnin nə dərəcədə təbii olmasına, onun estetik enerjisinə baxılırdı...

Burada sovet tənqidinin ideya-metodoloji prinsiplərinə açıq-aşkar bir etinasızlıq vardı. Və həmin etinasızlıq özünü bir qədər də akademik mövqedən göstərirdi.

Azərbaycanda milli müstəqilliyin yüksək sürətlə ideyadan reallığa çevrildiyi bizim günlərdə tənqid kifayət qədər dərin düşüncələr içərisindədir. O öz potensialını necə reallaşdıracağı barədə optimal qənaətə, elə bilərəm ki, hələ gəlməyib... Strategiya məlumdur: tənqid ədəbiyyatın qarşısında mümkün olduğu qədər geniş ideya-estetik üfüqlər açmalıdır; qadağalar, yasaqlar dövrü artıq bitmişdir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyat açılmış yolları qadağan edən tənqidin yox, insanın, cə-

miyyətin qəlbinə yeni yollar açmağa kömək edən tənqidin arxasınca gedəcəkdir... Lakin nə etməli? Yol açmaq, yol göstərmək o qədər də asan deyil. Xüsusilə də ədəbiyyata...

Sürətlə inkişaf edən ictimai-siyasi proseslər hələlik Azərbaycan ədəbiyyatını ardınca çəkib aparır, ona öz tələblərini tənqid vasitəsilə deyil, birbaşa diqtə edir. Doğrudur, bir sıra gənc istedadların «tənqidçilik» fəaliyyəti belə bir təsəvvür yarada bilər ki, guya o var, guya o, ədəbi prosesə bu və ya digər şəkildə təsir göstərir. Elə deyil... Lakin düşünən tənqid hər hansı halda mütərəqqi tənqiddir, sözü olmayanda susan tənqidçini də ağıllı adamlar passivlikdə qınamayacaqlar.

Tariximizin taleyi... talehimizin tarixi...

*(Nəriman Həsənzadənin
«Tariximiz, taleyimiz»
kitabı üzərində düşüncələr)*

Azərbaycan xalqı, Azərbaycan milli ictimai təfəkkürü əslər boyu Azərbaycan şairinə yalnız «nazimi-ustad» kimi yox, həm də mənsub olduğu xalqın tarixi taleyi üzərində ardıcıl olaraq düşünən mütəfəkkir kimi baxmış, ondan, düz və ya səhv elədiyini bütün təfsilatı ilə deyə bilmərik, ancaq çox şey gözləmişdir. Pəşəkar tarixçilər bu və ya digər hökmdarın, yaxud qeyri-milli hakim ideologiyanın təzyiqi altında bu günə qədər bizim ruhumuza, mənəviyyatımıza, hətta əxlaqımıza təzyiq göstərən tarix kitabları yazanda Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Hüseyin Cavid, Səməd Vurğun kimi dahilər xalqın, millətin həqiqi tarixinin əsas müddəalarını təqdim etməyə çalışmışlar... Onların yanına biləcəyi qlobal, strateji ideyaları isə «Dədə Qorqud»dan «Koroğlu»ya qədər gələn mükəmməl Azərbaycan eposu vermişdir. Və

Nəriman Həsənzadənin tarixçilik təfəkkürünün mənşəyində bu böyük mənəvi-ideoloji zənginlik, bu güclü bədii-fəlsəfi potensiala dayanır. Onun «Pompeyin Qafqaza yürüşü», «Atabəylər», «Zümrüd quşu», «Bütün Şərq bilsin»... əsərləri Azərbaycan tarixinə hansısa impulsiv baxışların, tarixdən ibrət götürmək istəyinin deyil – bu, daha çox, Azərbaycanın həqiqi tarixini yaratmaq iddiasının nəticəsidir ki, Nəriman Həsənzadənin buna haqqı vardır. Birincisi ona görə ki, o, şairdir; ikincisi ona görə ki, böyük şairdir, mütəfəkkir şairdir...

Elmi, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrinin, müsahibələrinin toplandığı «Tariximiz, taleyimiz» kitabı Nəriman Həsənzadənin tarixçi təfəkkürünün poeziyaya, dramaturgiyaya qədərki çox mühüm bir sahəsi ilə oxucuları tanış edir. Və xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, filologiya elmləri namizədi Nazim Həsənzadə şairin elmi, fəlsəfi, publisistik fikirlərinin kifayət qədər sistemli şəkildə əks etdirilməsi üçün kitabda uğurlu tərtibat işi görmüşdür. Kitaba ön söz yazmış akademik Budaq Budaqov isə özünəməxsus geniş erudisiya, ürək genişliyi ilə Nəriman Həsənzadəyə, onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığna, ictimai-ideoloji

fəaliyyətinə yüksək qiymət verir. Görkəmli alim yazır: «N.Həsənzadənin şerlərini, poemalarını, mənzum pyeslərini, eləcə də elmi-publisistik əsərlərini oxuduqca şairin vətənə olan sevgisini, vətənpərvərliyini, xalqının keçmişini və bu günü üçün necə böyük qürur duyduğunu, orijinal ideyalarını dərk edirsən».

Nəriman Həsənzadə, doğurdan da, yalnız şair kimi deyil, araşdırıcı-tarixçi kimi də orijinaldır – onun tarixi poemaları, Azərbaycanın ən mötəbər teatr səhnələrində oynanılmış tarixi dramları-xronikaları artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan cəmiyyətinə milli tarixin heç bir peşəkar tarixçinin verə bilməyəcəyi həcmdə (və keyfiyyətdə!) faktını, başlıca olaraq isə məntiqini təqdim edir. O bizim bəzi şairlər kimi hamının bildiyi «tarix»i nəzmə çəkmir, tarixi araşdırır, bərpa edir, onun məntiqini ortaya çıxarmağa çalışır. Və Nəriman Həsənzadə tarixçilərlə polemika aparmağa, hətta bir sıra hallarda tarixi tarixçilərdən qorumağa da hazırdır. Çünki

**Tarix bizim olubdur,
tarix yazan özgələr.
Tarixə düşməyibdi**

**bizim tarixi hünər,
bizim tarixi kədər.**

Mütəfəkkir şair yaxşı bilir ki, tarixçilər adətən mənsub olduqları elmi-ideoloji məktəb qarşısında, şairlər isə bilavasitə xalq qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Bir tarixçinin səhvini ondan yüz il sonra gələn başqa bir tarixçi düzəldə bilər, şairin səhvi isə xalqın, millətin dünyagörüşünə çökür, onun ruhunu sarsıdır. Hətta elə olur ki, bir xalqdan başqa bir xalq yaradır... Ona görə də Nəriman Həsənzadənin tarixə müraciətində böyük bir mütəfəkkir məsuliyyəti var ki, o, həmin məsuliyyəti tarixçilərdən də, siyasətçilərdən də tələb etməkdə tamamilə haqlıdır. Şair-mütəfəkkirin «Tariximiz, taleyimiz» kitabında toplanmış məqalələrin, müsahibələrin, demək olar ki, hamısında unudulmuş tarixin milli ictimai şüurda bərpası probleminə toxunulur. Və bu, çox hallarda unudulmuş tarixi şəxsiyyətlərin bu və ya digər dərəcədə mükəmməl formada təqdimi şəklində təzahür edir. Məsələn, Azərbaycanın müasir tarixində böyük rol oynamış Nəriman Nərimanovun taleyi onu həmişə düşündürmüş, bir sıra əsərlərinin mövzusu olmuşdur. «İztirablı yollarla» mə-

qaləsində müəllif «dövlət təfəkkürü olan» böyük şəxsiyyətin taleyinə, mürəkkəb spektirli mübarizəsinə bir daha dərinlən nəzər salır. Və belə bir nəticəyə gəlir ki, Nəriman Nərimanov da «yəhudilərin Musa peyğəmbəri kimi öz xalqının qabağına düşüb onu ağ günə çıxarmaq istəyirdi və axırda da öz adamları tərəfindən daşqalaq edildi. Tarix elə bil böyük şəxsiyyətin tərcümeyi hallarında belə paralellər aparır, onların taleyində bir oxşarlıq görür, heykəllərini uçurdur və təzədən ucaldır...»

Nəriman Həsənzadə mənsub olduğu millətlə, həmin millətin tarixin hər hansı mərhələsində qurduğu dövlətlə (millətin dövləti ilə!) fəxr edən vətəndaş-şairdir. O xalqın ki, Nəriman Həsənzadə kimi şairi var, onun dövləti də olmalıdır, çünki Nəriman Həsənzadə kimi şairi olan xalqın dövləti olmaya bilməz. Və biz Azərbaycan xalqının dövlət qurmaq istedadına şübhə edən hər hansı ideoloqa, siyasət adamına Nəriman Həsənzadəni oxumağı məsləhət bilərdik. Bizim elə şairlər var ki, onların yaradıcılıq yaddaşı yalnız fərdi hisslərdən, fərdi yaşantılardan, yaxud da millətə yad siyasi-ideoloji təbliğatdan ibarətdir. Nəriman Həsənzadənin fəlsəfi-ideoloji yaddaşı isə, əgər belə demək

mümkünsə, «milli fundamentalizm» nümunəsidir – onun tərənnüm etdiyi milli dövlət, vətəndaş ideali bugün milli bir idealdır!... Və bu idealın bayrağını Azərbaycan xalqının lideri (Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının əsas ideoloji ilham mənbəsi olan) Heydər Əliyev tarixi bir şərəflə daşıyır!... Ümumiyyətlə, Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı nümunəsində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri Heydər Əliyevi atabəylərin, Nəriman Nərimanovların varisi kimi dəyərləndirir...

Nəriman Həsənzadənin tarixə yazıçı münasibətinin metodoloji məsələlərinə toxunan «Ədəbi həqiqətlər tarixi həqiqətləri təhrif etmir» məqaləsi şair-dramaturqun «Atabəylər» pyesi barədə yazılmış haqsız tənqiddə cavab olsa da, özünümüdafiə miqyasında qalmır, tarixin bədii-fəlsəfi dərkinin (və ümumiləşdirməsinin) adi hesabdar-katib məntiqindən nə qədər yuxarıda dayandığını konkret faktlarla açıb göstərir; bu sahədəki klassik təcrübələri nümunə gətirir: «Şekspirin milliliyi onun tarixiliyini üstələyir, onun romalı surətləri ətinə qanına qədər xalisç ingilisdilər, – deyən Höte buna qiymət verirdi, tarixi təhrif kimi qəbul etmirdi. Bu mənada bədii həqiqət tarixi həqiqəti təhrif

etmir, əksinə, onu tamamlayır, ondan bir pillə də yüksəkdə dayanır. Biz də «tarixi təhrifi» kim nə cürə başa düşür. Bu, təkcə tarixi biliklə yox, ədəbi zövqlə də möhkəm bağlı məsələdir. Problem bax bundadır».

Şübhəsiz, tarixin dərk, anlaşılması yalnız əqli-intellektual akt ola bilməz, tarix bizim milli hisslərimizə bu qədər fəal təsir edirsə, deməli, o, eyni zamanda emosiyadır, mənəviyyətdir, əxlaqdır... Və tarixə baş vermiş hadisələrin soyuq xronologiyası kimi yanaşanlar səhv edirlər, burada elə ehtiraslar cövlan etmiş ki, onların qarşısında heç bir ağıl, heç bir məntiq davam gətirməmişdir. Bunu tarixçi görə bilməz, bunun ifadəsində tarixçi qələmi acizdir-hətta Ziya Bünyadov kimi nəhəng olsa belə... Burada Səməd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Nəriman Həsənzadənin qələmi (idrak!) işləməlidir.

Nəriman Həsənzadə tarixdə bugünün rüşeymlərini axtardığı kimi, bugünü də tarixin kontekstində təhlil edir – tarixi nümunə onun təqdimində yalnız sosial tərbiyə vasitəsi deyil, həm də elə bir sosial genezisdir ki, bugünün xoşbəxtliyi də, bədbəxtliyi də onun tipologiyasında üzə çıxır, onun üzərində qərar tutur. Odur

ki, yazır: «Bir şeyə heyrət etmişəm ki, Pompeyin hücumları zamanı erməni çarı II Böyük Tiqranın qonşu xalqlara elədiyi xəyanətkarlıq onun xələflərinin canında günümüzə qədər gəlib çatmışdır».

Böyük türk mütəfəkkirlərindən biri deyir ki, mən tarixə inanmıram – bu, tarixi hər gün yenidən yazmağa qadir olan bir qüvvənin ideologiyasıdır. O qüvvə artıq tarixə çevrilmişdir, o ideologiyanın da tarixə çevrilməsi artıq zərurətdir.

Tarixə inanmaq lazımdır, lakin tarix o səviyyəyə qaldırılmalıdır ki, epizodik faktların, yer üzündən silinmiş mübahisəli etnosların, mənşəyi (və tipologiyası!) məlum olmayan süni qəhrəmanların deyil, bu günün tarixi olsun. Çünki tarix bugünə gətirir!... Bugünə gətirməyən «tarix» – tarix deyil, məğlub olmuş iddiaların, ehtirasların eleygiyasıdır...

Əlbəttə, «Tariximiz, taleyimiz» də gədən yazıların heç də hamısı böyük sosial-mənəvi, elmi-ideoloji, estetik-yaradıcılıq problemləri qaldırmır. Bu, ümumiyyətlə, mümkün deyil... Lakin hətta az əhəmiyyətli məsələlərə həsr olunmuş məqalələrdə, müşahidələrdə də Nəriman Həsənzadənin özünəməxsus lirik-

fəlsəfi üslubu təzahür edir. Bu üslub elmidir, səmimidir, daxildən – zəngin bir intellektual-mənəvi aləmdən süzülüb gəlir. Və burada akademik bir lirizm, lirik bir akademizm vardır: Nəriman Həsənzadə üslubunun dialektikası (və mükəmməlliyi!) bundadır.

Nəriman Həsənzadə üslubu yalnız yazı, yalnız düşüncə yox, həm də həyat tərzi – bu böyük insanın böyük istedadın ədəbi-estetik obrazını yaratmaq sadə bir iş deyil... Bəlkə də, heç lazım deyil... Çünki böyük şəxsiyyətlərin obrazını ancaq onların özləri yaradırlar – böyük olmayanları isə təriflə, təbliğlə yüksəltmək, böyütmək olmaz..

Nəriman Həsənzadənin təfəkküründə bütün parlaqlığı ilə seçilən mükəmməl (və müqəddəs!) bir Tarix obrazı var – həmin Tarixi mürəkkəb kolliziyalar, qlobal ziddiyyətlər, zaman-zaman müxtəlif formalarda təzahür edən ehtiraslar və bütün bunların fəvqündə dura bilən Şəxsiyyətlər yaratsa da, Tarix öz-özlüyündə müstəqildir, yenilməzdir, onu yaradan qüvvələrin şıltaqlıqlarından asılı deyil. Ona görə də böyük şair-mütəfəkkir Tarixi qarşısızalmaz bir maraqla tərənnüm edir, ondan ilham alır, onun xarakterini açıb göstərməkdən, onun ob-

razını yaratmaqdan sonsuz mənəvi ləzzət duyur. Və əgər desək ki, Nəriman Həsənzadənin bütün yaradıcılığının baş qəhrəmanı Tarixdir, bizə inanmağa çalışın...

Nəriman Həsənzadə yalnız bugünün şair-mütəfəkkiri deyil, o, Tarixin övlədidir, onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının məhz Tarixi hadisəsidir.

Tariximiz – taleyimizdirmi?... Cavab vermək çətindir, çünki hər kitabımızda bir tarix var, hər tarixçidən bir avaz gəlir... Taleyimiz necə?... Tariximizdirmi?... Bunu da gələcək göstərəcək. Hələ ki, bir tariximiz var, bir də taleyimiz... Və bir də «Tariximiz, taleyimiz»!...

Dağıstan İntibahı: mülahizələrdən konsepsiyaya

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində dünyanın bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş xalqlarının əksəriyyəti genişmiqyaslı bir milli-mənəvi, sosial-siyasi, ideoloji oyanış – İntibah həyatı yaşamışlar. Və İntibahın ümumdünya hərəkəti olması barədəki mülahizə tədricən güclənərək daha inamla səslənməyə, intibahşünaslığın metodologiyasına əhəmiyyətli təsir göstərməyə başlamışdır. Əvvəl italyanlar, sonra digər roman xalqları, xüsusilə fransızlar, ispanlar, daha sonra isə german xalqları – ingilislər, almanlar öz tarixlərinin İntibah dövründən keçib orta əsrlərin sonlarında artıq dünyanın aparıcı millətlərinə çevrildilər. Bu, ümumdünya İntibahının XIV-XVII əsrləri əhatə edən birinci (ən güclü!) dövrü idi. İntibahın ikinci dövrü XVI əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər davam etdi. Birinci dövrdə İntibahın əsas məkanı Qərb (Qərbi Avropa) idisə, ikinci dövrdə Şərqi (Şərqi Avropa, Asiya) idi. Və xüsusi olaraq

qeyd etmək lazımdır ki, Qərb İntibahı ilə Şərqi İntibahının, daha doğrusu, ümumdünya İntibahının Qərb təzahürü ilə Şərqi təzahürünün nə qədər böyük fərqləri olsa da, mahiyyəti, tipologiyası eyni idi:

I. Hər bir xalqın İntibahı, hər şeydən əvvəl, onun «özünəməxsus» mədəniyyətinin «püskürmə»si idi. Belə bir mədəniyyət potensialına (tarixi xarakterə!) malik olmayan xalqlarda isə İntibah özünü həmhüdəd regionlarda yaşayan xalqların mədəniyyətinin təsiri ilə göstərə bilərdi. Lakin bu, etno mədəni (milli) xarakterin zədələnməsi ilə baş verirdi.

II. İntibahın ideya-məzmunu humanizm, insana maraq, metodologiyası realizmə meyillilik olmuşdur.

III. İntibah, bir qayda olaraq, xalqın (nəticə etibarilə millətin) öz dilində, özünəməxsus ifadə modellərində, milli idrak formalarında, strukturlarında təzahür edirdi.

IV. İntibah dövrünü keçirən xalq həmin prosesdə öz sosial – ideoloji, mənəvi xarakterini, siyasi coğrafiyasını, beynəlxalq mövqeyini müəyyənləşdirib millətə çevrilirdi.

Ümumdünya İntibahının tipologiyası onun təzahürünün birinci dövründə müəyyən-

ləşmiş, ikinci dövrdə isə bir daha təsdiqini tapmışdı. Türk xalqlarından Türkiyə türklərinin, azərbaycanlıların, özbəklərin, türkmənlərin, tatarların, qazaxların... yaponların, slavyanların, gürcülərin, ermənilərin, dağıstanlıların... ikinci dövrə aid İntibah təcrübəsi birinci dövrün genetik yox, tipoloji davamı idi. Lakin, heç şübhəsiz, İntibahın ikinci dövrü birinci ilə müqayisədə xeyli qeyri-məhsuldar olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayan üçüncü dövr nə qədər geniş coğrafiyanı (əslində, bütün dünyanı!) əhatə etsə də, daha qeyri – məhsuldardır.

Müxtəlif xalqların, regionların istər qədim, istərsə də orta əsrlər tarixində müşahidə edilən böyük yüksəliş dövrlərini İntibah adlandırmaq təcrübəsi (məsələn, müsəlman İntibahı) olsa da bunun xüsusi məzmunu, tipologiyaya malik ümumdünya İntibahına heç bir dəxli yoxdur. Və paradoks burasındadır ki, müsəlman İntibahı ilə antik mədəniyyətin genetik qohumluğundan danışmaq mümkündür, lakin həmin mədəniyyəti daşıyan xalqlar mənşəcə bir-birindən xeyli uzaq idilər.

Milli oyanış əsasında deyil, beynəlxalq təzyiqlə nəticəsində bu və ya digər regionda

meydana çıxmış eklektik mədəniyyətin milli intibah hadisəsi kimi təqdim edilməsi cəhdləri (I.Nutsbidze, V. Çaloyan, A.Hacıyev), təbii ki, özünü doğrulda, metodoloji dəyər qazana bilməz. Nizami Gəncəvi nə qədər böyük şair – mütəfəkkir olsa da, onun fars dilində yazdığı, ideya – məzmunu müxtəlif mənşəli mənbələrdən gələn «Xəmsə»si türk mənşəli Azərbaycan xalqının İntibah təfəkkürünün ifadəsi ola bilməz.

İtalyan, ingilis, Azərbaycan, rus İntibahı kimi Dağıstan xalqları İntibahı da ümumdünya İntibahının tərkib hissəsi olub onun tipologiyasını daşıyır. Bununla belə hər bir milli İntibaha aid olan özünəməxsusluqlar Dağıstan xalqları İntibahına da aiddir... Hacı Həmzətovun 2000-ci ildə Mahaçqalada nəşr olunmuş «İntibahın Dağıstan fenomeni» kitabı bizi təxminən on illik bir fasilədən sonra yenidən intibahşünaslıq probleminə baş vurmağa vadar etdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin kitabda təqdim olunmuş konsepsiyanın bizim vaxtilə Azərbaycan intibahşünasları ilə (xüsusilə A. Hacıyevlə) polemikada irəli sürdüyümüz konsepsiyadan, demək olar ki, fərqlənmədiyini gördük (bax: N.Cəfərov. Azərbaycan İntibahı:

problemlər, mülahizələr... - Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, «Yazıçı» nəş., 1991, səh.43-71).

Bizə o da məlumdur ki, Hacı Həmzətov hələ keçən əsrin 70-ci illərindən Dağıstan İntibahı barədə mülahizələrini nəşr etdirməyə başlamış, hətta həmin əsərlər silsiləsinə görə 1988-ci ildə SSRİ EA-nın V.Q. Belinski adına mükafatına layiq görülmüşdür. Bununla belə, görünür ki, «İntibahın Dağıstan fenomeni» onun Dağıstan İntibahı barədəki mülahizələrinin kifayət qədər bütöv bir konsepsiya halında təqdim olunduğu ilk əsərdir. Və həmin sahədə artıq hərtərəfli araşdırmalar aparmış, demək olar ki, həqiqətən (konsepsiya yaratmış!) təcrübəli müəllif bu kitabında polemikaya həm hazır olduğunu, həm də ehtiyac duyduğunu qeyd edir.

Bizim fikrimizcə, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyasının ən uğurlu cəhəti, başqa sözlə, onu konsepsiya səviyyəsinə qaldıran cəhət müəllifin ümumdünya İntibahı nəzəriyyəsinin tələblərini ümumiyyətlə nəzərə almasından, İntibahın tipologiyasına əsaslanmasından ibarətdir. Və onu da qeyd edək ki, polemik, yaxud qüsurlu cəhətlər konsepsiyanın strateji məntiqinə axıracan riayət edilməməsindən,

müəyyən siyasi-ideoloji məqsədlərə xidmət edən mülahizələrlə həmin konsepsiyayı «zənginləşdirmək» cəhdlərindən irəli gəlmişdir. Görünür, Hacı Həmzətov Dağıstan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barədə on illər ərzində müəyyən olmuş yarıromantik, yarıdiplomatik mövqelərin heç də hamısını vur-tut bir konsepsiyaya (nə qədər obyektiv olsa da!) qurban vermək istəməmiş, həmin mövqelərin bəzilərini İntibahın «Dağıstan fenomeni» kimi mühafizə etmək fikrinə düşmüşdür. Lakin görkəmli alimin irəli sürüb müdafiə etdiyi konsepsiyanın məntiqi onun qorumaq istədiyi artıq tamamilə köhnəlmiş ideoloji mövqelərdən (və diploma-tiyadan!) güclü çıxmışdır.

Faktlara müraciət edək...

Hacı Həmzətov Dağıstanın İntibahında işğalçı Rusiyanın, müdaxiləçi rus ideya-mədəniyyət kompleksinin XIX əsrin əsasən ortalarından başlayan təsirinə xüsusi diqqət verdiyi halda, ölkəni onunla min, hətta min beş yüz ildən artıq, demək olar ki, eyni etnokulturoloji mühit təşkil etmiş regiondan ayırmağa çalışır. Halbuki XVI əsrin təxminən ortalarından başlayan, özünün yüksək passionalığı ilə seçilən, həmhüdud regionlara, etnoslara güclü oyadıcı

təsir göstərən türk – Azərbaycan intibahı nəzərə alınmadan nə gürcü, nə erməni, nə də xüsusilə Dağıstan İntibahının mahiyyətini dərk etmək mümkün deyil. Yalnız bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, XVI-XIX əsrlərdə türk – Azərbaycan, gürcü, erməni Dağıstan xalqlarının aparıcı (ümumi!) ədəbi-bədii dili Azərbaycan türkcəsi idi. Və Azərbaycan türkcəsi regionda demokratik təfəkkürün ifadəsinə xidmət edən xalq ədəbiyyatının dili olmaqla yanaşı ümumünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edirdi. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov vaxtilə bunu etiraf etdiyi halda Dağıstan İntibahı konsepsiyasının müəllifi yazır ki, çoxlu sayda müxtəlif dillərin mövcud olduğu Dağıstanda ümumi bir dilsiz keçinmək mümkün deyildi. Və « əvvəl bu rol ərəb dili üzərinə düşmüşdü, sonra, Dağıstanın Rusiyaya qəti olaraq birləşdirilməsi ilə, həmin funksiya rus dilinə keçdi. Müxtəlif vaxtlarda bu və ya digər çərçivədə daxili-zonal şəraitdə analoji rola fars və türk dilləri də iddia etmişlər. Lakin Dağıstan xalqlarının milli bədii mədəniyyətində həmin dillərin əhəmiyyətli iz buraxdıqları barədə danışmaq çətin ki, mümkün olsun» (səh.235).

Məsələ burasındadır ki, ərəb dili klassik orta əsrlərdə (XI-XVI əsrlər) qeyri-ərəb müsəlman xalqlarının ədəbiyyat-poeziya dili yox, din-elm dili olmuş, kütləvi ünsiyyətdən isə ümumiyyətlə kənar qalmışdı. Akademik təfəkkürün ifadəsi olan ərəb dilinin Dağıstan xalqları arasında (və XIX əsrin ortalarına qədər!) ümumünsiyyət dili olduğunu sübut etməyə çalışmaq, məşhur Şərq təbiri ilə desək, gümbəzə qoz atmaq kimi bir şeydir.

Hacı Həməzətov elə ki, özünün İntibah konsepsiyasının məntiqindən çıxış edir, dərhal kifayət qədər dəqiq nəticələrə gəlir: «Dağıstan ədəbiyyatının həqiqi ideya-estetik dəyər daşıyan ən yaxşı əsərləri məhz Dağıstan xalqlarının doğma dillərində yaradılmışdır. Məhz həmin əsərlər... bizim müasirimizi həyəcanlandırmaqda davam edir. Və Dağıstanın bədii ziyalılığının bu və ya digər dərəcədə möhkəm təməlini milli ədəbiyyatın həqiqi klassikləri olan o «dağıstandilli» şairlər müəyyən edirlər ki, onlar öz xalqlarının ədəbi dillərinin əsasını qoymuşlar – ləzgilərdə Yetim Emin, kumuklarda İrçi Kazak, avarlarda İnoxlu Əli Hacı...»

Ümumdünya İntibahının birinci dövrü göstərir (və ikinci dövrü bir daha təsdiq edir)

ki, İntibah mədəniyyəti xalqın daxili (milli) yaradıcılıq ehtirasının məhsulu olub, güclü etno-kulturoloji əsaslara malikdir. Həmin mədəniyyət artıq klassik səviyyəyə çatmış xeyli dərəcədə beynəlxalq, yaxud regional keyfiyyət (və populyarlıq) qazanmış estetik modellərdən, strukturlardan başlaya bilməz. Məhz etnosun daxili bədii zövqünü təşkil edən hələ tam modelləşməmiş, strukturlaşmamış, professional formalara çevrilməmiş, bir növ «yarımfabrikat» dəyərlər milli İntibah üçün material rolunu oynayır. Bizim fikrimizcə «İntibahın Dağıstan fenomenini» müəllifi Dağıstan xalqları ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin İntibahaqədərki köklərinin müəyyənləşdirilməsinə lazımi diqqət ayırmamış, yaxud bundan sadəcə olaraq çəkinmişdir.

Qafqaz etnosunun etnik-mədəni potensialının tarixi zənginliyinə şübhə etmək tamamilə əsassızdır – bu etnos e. ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Qafqazda və həmhüdüdü regionlarda aparıcı mövqeyə malik olmuş, sonrakı dövrlərdə də (xüsusilə I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər) İran, türk etnosları ilə birlikdə regionun siyasi, mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Əvvəl iranlıların,

sonra isə türklərin Şimala – dağlara doğru sıxışdırdıqları Qafqaz etnosunun son etnolingvistik, etnoqrafik diferensiasiyası da görünür, məhz ilk orta əsrlərdən başlayaraq Dağıstanda getmişdir. Qədim dövrün bir sıra imperiyalarının (məsələn, Urartunun) yaradılmasında əsas rol oynamış Qafqaz etnosu Dağıstanda, yəni məskunlaşmağa məcbur olduğu yeni coğrafi şəraitdə yeni etnoqrafik xüsusiyyətlər qazansa da, yaradıcılıq ruhunun möhtəşəmliyini bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlamış, orta əsrlər boyu zəngin xalq ədəbiyyatı yaratmış, İslam dinini – son (müasir!) dünya dilini qəbul etməklə, onun müxtəlif təriqətlərinə fəal reaksiya verməklə özünün passionarlıq imkanlarını nümayiş etdirmişdir. Və heç şübhəsiz, etnosun yeni coğrafi (eləcə də tarixi!) şəraitdə həm diferensiasiya, həm də integrasiya prosesinə eramızın ilk əsrlərindən Qafqazda və həmhüdüdü regionlarda məskunlaşan türklər (əsasən hun-qıpçaqlar) əhəmiyyətli təsir göstərmişlər. Təsədüfi deyil ki, Dağıstanın əsas xalqlarından biri də türk (qıpçaq) mənşəli kumuklar olmuşlar...Türk dilinin, adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin Dağıstan xalqları arasında kütləvi şəkildə yayılması həm birləşdirici funksiya daşımış,

həm də İntibahın ümumdağıstan miqyası üçün mədəni-ideoloji əsaslardan biri olmuşdur. Hacı Həmzətov heç bir əsas olmadan F.İ.Vahabovanın «Ləzgi milli ədəbiyyatının formalaşması» (Mahaçqala, 1970) monoqrafiyasında söylədiyi (əslində, kifayət qədər geniş yayılmış) belə bir fikrə qarşı çıxır ki, Dağıstan poeziyasında demokratik istiqamətin yaradılması tarixi missiyasını XIX əsrin ortalarından ləzgi aşığı öz öhdələrinə götürmüşlər (səh. 243). «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi hər yerdə olduğu kimi bu məqamda da türk – Azərbaycan təsirinə qısqanc yanaşır, halbuki Dağıstan İntibahında əgər hər hansı bir «yad» element varsa, o, türk – Azərbaycan orbitindən kənar da ola bilməz.

Hacı Həmzətov yazır: «Mədəniyyət tarixinin araşdırılmasının hazırkı səviyyəsi Dağıstan ədəbiyyatının «özünəməxsus» qədimliyinin əlamətlərini izləməyə imkan vermir, halbuki heç olmasa belə bir sadə səbəbə görə həmin imkan istisna etmək mümkün deyil ki, hər hansı xalqın bədii söz sənəti onun qayaüstü yazıları kimi lap qədimdən mövcuddur» (səh. 254). Əlbəttə, müəyyən qədər deklorativ şəkildə ifadə olunsada, müəllifin mövqeyi ilə razı-

laşmamaq mümkün deyil. Lakin Dağıstan ədəbiyyatının «özünəməxsus» qədimliyinin araşdırılmamasına «kompensasiya» kimi, K.Zelinskiyə istinadən, islamaqədərki ərəb poeziyasının (?), yaxud orta əsrlər Müsəlman İntibahının götürülməsi ilə razılaşmaq çətindir. Vaxtilə Azərbaycanda da belə bir cəhd olmuş, ancaq həmin cəhd əsaslı bir elmi-nəzəri baza yarada bilməmişdir... Və biz şübhə etmirik ki, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyanın müəllifinin «məhz həmin dövr (Müsəlman İntibahı dövrü nəzərdə tutulur – N.C.) ərəb dünyası mədəniyyətinin intensiv mənimsənilməsi nəzərdən keçirilən mərhələdə Dağıstan cəmiyyətinin mənəvi həyatının əsas məzmun cəhətini təşkil etmişdir» fikri tamamilə yanlışdır. Bir İntibah başqa İntibahdan doğa bilməz, şərti olaraq Ümumşərq (Müsəlman) İntibahı adlandırılan kifayət qədər eklektik hadisəni, miqyasca nə qədər möhtəşəm olsa da, milli İntibahın genetik əsasına qoymaq İntibah nəzəriyyəsi ilə bir yerə sığmır. Ümumiyyətlə, «ərəb ədəbiyatı ənənələrini Dağıstan mədəniyyətinin «qədim»liyinin əvəzedicisi kimi» qəbul etmək qeyri-elmi hərəkət olub, kifayət qədər ciddi konsepsiyayı qeyri-ciddi vəziyyətdə qoyur.

Müsəlman İntibahı IX-XIII əsrləri əhatə edən geniş miqyaslı regional (beynəlmiləl) bir hərəkət idi. Və bu hərəkət ərəb, İran, türk, Dağıstan xalqlarını bu və ya digər dərəcədə ehtiva edirdi. İslam dininin (dünyagörüşünün) açdığı idrak imkanları həmin dini qəbul etmiş xalqların elmi, mədəni-estetik inkişafına şərait yaratmışdı... Milli İntibah isə, artıq qeyd olunduğu kimi, məzmun-mündərəcəsi etibarilə deyil, tipologiyasına görə ümumbəşəri, yaxud beynəlmiləldir. Ona görə də A. Mets, V.V. Bartold, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, İ.S.Braginski kimi görkəmli şərqşünasların Müsəlman (ümumən Şərq) İntibahı barədəki mülahizələrini milli İntibah nəzəriyyəsi, yaxud bu və ya digər milli İntibahın problemləri baxımından «şərh etmək» əbəsdir. Vaxtilə İ.İ. Nutsubidze, V.K.Çaloyan bunu etməyə, daha doğrusu, gürçülərin, ermənilərin mənafeyi üçün Ümumşərq İntibah mədəniyyətindən nə isə «qəsb etməy»ə çalışmış, lakin elə bilir ki, müvəffəq olmamışlar. Ərəb dili kimi Ümummüsəlman İntibah mədəniyyəti də qeyri-ərəb ölkələrində, o cümlədən Dağıstanda məhz aristokratiyanın istifadəsində olmuş, orta əsrlərin sonlarına

doğru tədricən arxaikləşərək funksionallığını itirmişdir.

Akad. D.S.Lixaçovun «Şərqi Avropa İntibahönü hərəkəti»na Qafqazın da daxil olması barədəki mülahizələrinin Hacı Həməzətov tərəfindən ciddi qəbul edilməsinə (səh.257-258) gəldikdə isə, biz bunu müəllifin rus elminə jestindən başqa bir şey hesab etmirik. Ciddi olan odur ki, «Dağıstan İntibahı» modeli yalnız dağlar diyarını məskunlaşdırmış xalqların real tarixlərinin faktları əsasında qurula bilər» (səh. 278). Real tarix isə Dağıstan İntibahının «detonatoru» rolunu oynamış böyük müfəkkir, dövlət xadimi Şeyx Şamildir!... Etiraf etmək lazımdır ki, Hacı Həməzətov Şeyx Şamil hərəkətinin milli İntibah mahiyyətini, mənəvi, ideoloji passionalıq imkanlarını hərtərəfli təhlil etməklə əslində Dağıstan İntibahının sosial-siyasi əsasları haqqında tam təsəvvür yaratmışdır. Və bu təsəvvür müəllifin mülahizələrində nəyin bilavasitə «xalqların real tarixinin faktı» olduğunu, nəyin isə imperiya maraqlarına xidmət etdiyini aydın görməyə imkan verir.

Şeyx Şamil hərəkəti Dağıstan xalqlarının azadlıq, milli müstəqillik, özgürlük uğrunda

birgə mübarizə imkanlarının tarixi təzahürü idi. Dağlar diyarının yalnız Qafqaz mənşəli xalqları deyil, türklər də Şamili öz milli ideallarının ifadəçisi sayır, sözün geniş mənasında ona müridlik edirdilər. O, XIX əsrin Koroğlusu idi. Və Dağıstan İntibahının imamını avar da, kumuk da, ləzgi də, dargin də, lak da, hətta Azərbaycan türkü də özününkü hesab edirdi... Görünür, «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi də daxilində (!) şübhə etmir ki, Şeyx Şamil (yəni əslində, Dağıstan!) etnoideoloji passionarlıq dövründə nəyə, hansı ideyalara qarşı mübarizə aparmışsa, onlar İntibah təfəkkürünün strukturuna daxil ola, yaxud ona təkan verə bilməz. Hacı Həməzətovun Dağıstan İntibahına ciddi-cəhdlə yaxın buraxmaq istəmədiyi Azərbaycan türkcülüyü, nəticə etibarilə, ümumən türkcülük rus-sovet şovinizminin ən amansız illərində belə Şeyx Şamil haqqında həqiqəti azərbaycanlı Heydər Hüseynovun şəxsində akademik bir səviyyədə söyləməkdən çəkinməmişdir. İstər Şeyx Şamilin genişmiqyaslı siyasi, bunun ardınca isə ideoloji fəaliyyətinin məzmunu, istərsə də Dağıstan şairlərinin Azərbaycan türkcəsində gözəl əsərlər yaratması (və bu əsərlərin, müəllifin özünün də dönə-dönə

etiraf etdiyi kimi, İntibah xarakteri) Dağıstan İntibahının XVI əsrin ortalarından başlayan Azərbaycan İntibahı ilə genetik baxımdan bağlı olduğu, hətta Dağıstan xalqlarının türk xalqları, birinci növbədə isə azərbaycanlılarla birgə (!) İntibah həyatı yaşadıkları barədə xüsusi bir hipoteza irəli sürməyə imkan verir. Lakin məsələ bunda deyil... Həmin hipotezəni «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifinə düzəliş etmək məqsədi ilə irəli sürürük, demək istədiyimiz odur ki, Hacı Həməzətovu Dağıstan İntibahının genetik əlaqələri əgər həqiqətən maraqlandırırsa, həqiqəti yaxında qoyub uzaqda (Ərəbistanda, yaxud Ərəseydə!) axtarmasın... Məsələ burasındadır ki, Dağıstan İntibahı konsepsiyasının müəllifi hələlik Dağıstan xalqlarının (superetnosunun!?) XVIII-XIX əsrlərdə necə bir İntibah həyatı yaşadığından, XX əsrə hansı etnokulturoloji səviyyədə daxil olmasından bilavasitə bəhs edərkən daha güclü görünür, özünəməxsusluqları dəqiq müəyyən edir, Dağıstan İntibahının Vətəndən kənardakı «köklər»indən, regional əlaqələrindən danışanda isə konsepsiyasını gah metodoloji, gah da faktoloji təhlükə qarşısında qoyur.

Dağıstan İntibahı konsepsiyası Dağlar diyarının müxtəlifdilli ədəbiyyatlarını bir sistem (bütöv bir ədəbiyyat!) kimi öyrənmək imkanlarını, etiraf edək ki, xeyli genişləndirir. Yalnız bu kifayət edərdi ki, həmin konsepsiya alqışlansın, işlənilib inkişaf etdirilsin. Dağıstan xalqlarının ideya-mənəvi birliyi, onların mövcudluğunun tarixi şərti olduğuna görə hər hansı milli (!) konsepsiya, şübhəsiz, birinci növbədə həmin birliyə xidmət etməlidir ki, «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi bu baxımdan həqiqi milli mütəfəkkir kimi çıxış edərək zahirən olduqca kosmopolit bir metodologiya ilə milli model yaratmağa, demək olar ki, nail olmuşdur.

Hər bir xalqın qlobal birliklərə, tarixən bilavasitə daxil olduğu etnokulturoloji sistemlə gəlməsi dünyanın sosial-mədəni harmoniyasını, tarazlığını saxlamağın sınılanmış formalarından biridir. Etnokulturoloji mərkəzdən haçansa qopmuş xalqlar (məsələn, ermənilər) ümumən bəşəriyyət (və sivilizasiya) üçün böyük təhlükə mənbəyinə çevrilirlər.

İntibah mədəniyyəti özünəməxsus forma, janr texnologiyası ilə təzahür edir ki, bu baxımdan Dağıstan İntibahı da istisna deyildir.

Hacı Həmzətov Dağıstan İntibah mədəniyyətinin, xüsusilə poeziyasının fərdi üslub axtarışlarının texnoloji mənzərəsini, xarakterini müəyyənləşdirməyə çalışmış, lirikanın aparıcı rolunu qeyd etmişdir. Onun bir sıra müqayisələri İntibahın tipologiyasını uğurla nümayiş etdirir: «Mahmud... Bütün həyatı boyu öz Laurasının obrazını daşımış avar Petrarkası deyilmi? Mahmudun Laurası Mui idi» (səh. 296). Gözəl müqayisədir... Lakin Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi... kimi dahi sənətkarların Dağıstan İntibahının nümayəndələri ilə müqayisəsi (səh. 296) artıq, demək olar ki, heç nə vermir. Eyni sözləri N.İ. Konraddan sitat gətirilən «İntibah romantizmi» bərdəki mülahizə (səh. 295) haqqında da söyləmək mümkündür... İntibahın romantikasından danışmaq nə qədər anlaşıqlıdırsa, «romantizm» indən bəhs etmək o qədər anlaşılmazdır. Əslində isə, «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin başqa səhifələrində tamamilə doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, «İntibahın sənəti, xüsusilə gecikmiş İntibahın sənəti, romantik, realist, bunların hər ikisini özündə birləşdirən maarifçi yaradıcılıq metodlarını, tendensiyalarını, axınlarını eyni zamanda hərəkətə gətirir. Və ümumiyyətlə, İntibahın yaradıcılıq üsu-

lu müxtəlifliyi, poliestetiklik, çoxüslublu-
luqdur (səh. 268-269).

Hacı Həmzətov mənsub olduğu xalqın (superetnosun) ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qarşı hər hansı neqativ münasibəti kəskin şə-
kildə tənqid edir ki, bu, tamamilə təbiidir. Biz də o fikirdəyik ki, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyanın inkişaf etdirilməsi yalnız sırf el-
mi-intellektual, yaxud akademik ehtiyac deyil, həm də yeni dövrün Dağıstan ədəbiyyatının «orta əsrlər mahiyyəti» barədəki nihilist dü-
şüncə vərdişlərinə cavabdır. Lakin bu, müəllifə haqq vermir ki, «artıq XIX əsrin ortalarından etibarən Avropa ədəbi ənənələri Dağıstan bə-
dii mədəniyyəti üçün» əsas olmuşdur (səh.288) fikrinə düşsün. Çünki «milli mənsubiyyətdən məhrum xalq olmadığı kimi, milli xüsusiyyətlərdən məhrum ədəbiyyat da nəinki mövcud deyil, heç təsəvvürə belə gəlməzdir» (səh. 263).

«İntibahın Dağıstan fenomeni», qeyd edildiyi kimi, Hacı Həmzətovun bir neçə on illik axtarışlarının məhsulu olduğuna, müxtəlif illərin nəşrləri əsasən mexaniki olaraq birləşdirildiyinə görə, kitabda müəyyən ideya-fikir eklektikası, məntiq «anaxronizm»i də vardır.

Biz şübhə etmirik ki, Dağıstan İntibah konsepsiyası yaşayıb inkişaf edəcəkdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin konsepsiya artıq kifayət qədər zəngin tarixə malik İntibah nəzəriyyəsinin üzvü tərkib hissəsidir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, Dağıstan İntibahı konsepsiyası üzərindəki işlərin daha yüksək metodoloji səviyyədə davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

Akademik İqrar Əliyevə açıq məktub

Hörmətli İqrar müəllim, mən sizin «Azərbaycan xalqının etnik tarixinin bəzi məsələləri haqqında»kı kitabınızı, etiraf edirəm ki, böyük maraqla oxudum. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, siz əlli ildən artıqdır ki, bu sahədə yorulmadan, kifayət qədər müasir metodlarla çalışırsınız. Və sizin araşdırmalarınız yalnız Azərbaycanda gedən elmi-ideoloji proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərməklə qalmır, eyni zamanda çox hallarda beynəlxalq aləmdə bizi akademik səviyyədə təmsil edir. Digər tərəfdən, sizin Azərbaycan tarixçiliyindəki mövqeyiniz, nə gizlədək, həmişə mübahisəli, polemik olmuşdur. Və xarakteriniz də elədir ki, ətrafınızda yaranmış həmin polemik mühiti yaradıcılığınızın heç bir mərhələsində nəinki dağıtmağa çalışmış, əksinə, opponentlərinizi heç zaman cavabsız qoymamaqla daha da canlandırmış, daha da gücləndirmişsiniz. Haqqında söhbət gedən kitabınızda da sizi inkar edən tənqidçilərinizə keçmiş sovet ordusundan yenicə tərxis olunmuş bir əsgərin üslubu (və enerjisi) ilə söyürsünüz.

Mən sizi ümumiyyətlə inkar etməkdən, millətin düşməni hesab etməkdən tamamilə uzağam. Həyatını elmə həsr etmiş hər bir insan, hansı metodoloji mövqedə durmasından, öz mövqeyini hansı istiqamətdə dəyişməsindən (əslində, təkmilləşdirməsindən!) asılı olmayaraq, hörmətə layiqdir...

Siz ümumiyyətlə bütün əsərlərinizdə olduğu kimi yeni kitabınızda da eramızdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda və həmhüddud regionlarda türk, protürk, Altay etnoslarının mövcud olmadığını faktlara, gümanlara... istinad edərək bir daha israrla söyləyirsiniz. Və mənə yazdığınız cavabdan məlum olduğu kimi, artıq bilirsiniz iranist deyil, bu və ya digər səviyyədə türkoloq olaraq mən də sizin mövqeyinizi bölüşürəm. Lakin bu, məsələnin birinci tərəfidir...

Siz türklərin Azərbaycanda məskunlaşmasını II minilliyin əvvəllərinə aid edir – mötəbər iranşünasların (özünüz də daxil olmaqla) araşdırmalarına əsaslanıb deyirsiniz ki, oğuzlar Azərbaycana və həmhüddud regionlara gələndə qədər ölkənin Şimalında Qafqaz, Cənubunda İran dilləri (və təbii ki, eyni zamanda etnosları) hakim idilər. Mən isə, bir türkoloq olaraq, çox-

saylı faktlar, gümanlar əsasında israr edə bilərəm ki, Azərbaycanın, xüsusilə onun Şimalının türkləşməsi (burada söhbə yerli qeyri-türk mənşəli əhalinin etnik simasını itirib türkə çevrilməsindən deyil, türklərin həmin ərazilərdə yayılmasından, yaşayış üçün daha münasib ərazilərə yiyələnməsindən gedir) ən gec I minilliyin ortalarından başlayır... Bunun ən yaxşı sübutu oğuz əsaslı Azərbaycan dilindəki güclü qıpçaq substratıdır.. Bən əvəzinə mən, varmaq // barmaq əvəzinə getmək, (hətta varıb getmək), yazı əvəzinə çöl və s. yüzlərlə fakt vardır ki, oğuzların II minilliyin birinci yarısında Azərbaycanda yerləşməsi prosesində qıpçaqların onlara güclü linqvistik müqavimət göstərdiyini sübut edir. «Kitabi - Dədə-Qorqud» da daxil olmaqla orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidləri qıpçaq-oğuz leksik paralelləri ilə zəngindir. Qıpçaqların dini tolerantlığı ilə oğuzların müsəlman-təsəvvüf təəssübkeşliyi arasındakı ziddiyyət də Azərbaycan xalqının mənəvi aləminin müəyyənlişməsi prosesində dinamik bir amil olaraq iştirak etmişdir. Siz mütəxəssisiniz... Və əsaslı substratın mövcudluğunun nə demək olduğunu, ərimiş etnosun bunun üçün vaxtilə nə dərəcədə müqavimət göstərdiyini

(ümumiyyətlə, regiondakı tarixi yerini!) yaxşı təsəvvür edirsiniz... Qıpçaqlar Azərbaycanda heç olmasa bir neçə əsr əhəmiyyətli ictimai-siyasi mövqeyə malik olmasaydılar oğuzlara bu qədər linqvistik, etnokulturoloji təsir göstərə bilməzdilər. Halbuki, hörmətli İqrar müəllim, Azərbaycanın və həmhüdud regionların bir neçə min illik tarixi olan etnoslarının nə orta əsrlər, nə yeni dövr, nə də müasir dövr Azərbaycan dilində bu qədər substratı yoxdur; olanlar da dialekt səciyyəlidir, yəni regional (məsələn, talış regionu, tat regionu, ləzgi regionu və s.) təsirlər səviyyəsindədir.

Sizin bir məsələ ilə bağlı mülahizəniz də türkoloji baxımdan əsaslı sayıla bilməz: qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycana gələn hun-bulqar-sabir-xəzərlərin dili «müasir çuvaş dilinə yaxın» ola bilməzdi... Çuvaş dili türk dilləri içərisində xüsusi bir taleyi olmuş dildir ki, bu bərədə türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. O, təcrid olunmuşdur... Azərbaycanda məskunlaşan ilk türklərin dilləri isə çuvaş dili ilə yox, müasir tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar və b. xalqların, demək olar ki, ümumi əcdadla-

rının, son orta əsrlərə aid poloves – kuman abidələrinin dili ilə müqayisə oluna bilər.

Bu, məsələnin ikinci tərəfidir...

Keçək məsələnin üçüncü, elə bilirəm ki, sonuncu tərəfinə...

Hörmətli İqrar müəllim, lap deyək ki, ilk türkün ayağı Azərbaycana II minilliyin əvvəllərində dəyib, axı hansı faktlara, yaxud məntiqə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, müasir Azərbaycan xalqının etnogenetik əsasında türklər deyil, e. ə. I minillikdə formalaşmış Manna-Mada-Atropatena etnosları, yaxud eramızın I minilliyinin, deyək ki, əvvəllərində müəyyən olmuş Alban etnosları dayanır. Axı sayı bizə məlum olmayan müxtəlif mənşəli, sizin dəfələrlə söylədiyiniz kimi, müxtəlif dillərdə, dialektlərdə danışan (və deməli, etnososial kompaktlığı şübhə doğuran) etnoslar, etnik birliklər, ittifaqlar XI-XIII əsrlərin türk-müsəlman fəthəti qarşısında necə dayanırdılar ki, hələ bir onların yerli xalq kimi gəlmələri, yalnız onların dilini qəbul etməklə, mədəni, mənəvi, antropoloji cəhətdən özlərində əritmələrindən danışmaq. Dili qəbul etmək, deyəsən, sizə sadə bir iş gəlir... Türk dili Azərbaycanda yayıldığı dövrdə onu (Azər-

baycanı) ən azı üç tərəfdən əhatə edən yüz min kvadrat kilometrə ərazilərdə yayılırdı. Və Azərbaycanda gedən etnolingvistik proseslər genişmiqyaslı bir prosesin tərkib hissəsi idi. Və yeri gəlmişkən, Q.Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, C.Rumi kimi onlarla dahi sənətkarın yaradıcılıq fəaliyyəti göstərir ki, həmin dövrdə aborigen əhali türkləşməkdən daha çox, türklər həmin aborigenlərin dilləri ilə qohum olan dildə yazırdılar. Və bu ənənə keçici olmamış, bizim dövrümüzdə qədər davam etmişdir (M.H.Şəhriyarı xatırlayın)... Belə olan halda aborigenlərin nəyinə lazım idi ki, türkləşsinsinlər, «başıpozuq köçərilər»in «bəsit» dilini qəbul etsinlər və nəticə etibarilə, özləri də yüksək mədəni səviyyələrini itirsinlər?

Azərbaycanın müasir etnoqrafi mənzərəsinə fikir vermək kifayətdir ki, bir sıra etnogenetik nəticələri mülahizə-gümanlarla deyil, reallıq əsasında bilavasitə çıxaraq: Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda bu və ya digər dərəcədə təcrid olunmuş vəziyyətdə (nəinki türklərdən, hətta özləri özlərindən) yaşayan, etnik adalar təşkil edən xalqlar məhz qeyri-türklərdir. Türklər isə bu coğrafiyanın, nə zamandan burada məskunlaşma-

larından asılı olmayaraq, ümumi, vahid-kompakt əhalisidir... Özbəklər kimi, qazaxlar kimi, türkmənlər kimi... Bu isə o deməkdir ki, türklər həmin ölkələrdə məskunlaşarkən (istər I minillikdə, istərsə də II minillikdə) aborigenlərlə qaynayıb qarışmamış, sadəcə, bu cür hallarda, demək olar ki, tarixən həmişə müşahidə edildiyi kimi, aborigenləri sıxışdırmış, onlar isə özünümühafizə instinkti ilə, yaşayış üçün o qədar də münasib olmayan yerlərdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Son orta əsrlərdən etibarən ölkədə müəyyən sosial-siyasi stabillik yarandıqda, İ.Herderin göstərdiyi kimi, təcrid olunmuş etnoslar «dağlardan enməyə», əhalinin əsas kütləsinə qarışmağa, etnik prosesləri canlandırmağa başlamışlar ki, həmin proses, məsələn, Azərbaycanda günü bu gün də davam edir. Və etiraf edim ki, biz ziyahlar müxtəlif münasibətlərlə həmin proseslərə mane olmasaq, daha rahat, daha təbii gedəcəkdir.

Azərbaycanın ən gec I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində artıq «öz tarixi bütövlüyünü» (burada mən sizə əsaslandıraram) itirmiş, parçalanmış əhalisi burada məskunlaşmış türklər (yeni bütövlük!) ətra-

fında birləşərək Azərbaycan xalqını təşkil etmişlər.

Hörmətli İqrar müəllim, bu fikir Azərbaycanda xalqın formalaşması barədəki sizin müdafiə etdiyiniz (hətta, demək olar ki, yaratdığımız) «yeganə düzgün elmi konsepsiya» (səh. 99) ilə konkurensiyaya girə bilərmə? Məncə, girə bilər, çünki proseslər yalnız tükoloqlar üçün deyil, iranistlər üçün də xeyli qaranlıq olan dövrlərdə deyil, gözümüzün qabağında gedir...

Mündəricat

Azərbaycan atatürkçülüüyü, yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında	3
Azərbaycançılıq – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji əsasıdır ...	26
Ədəbiyyat siyasəti, yaxud ədəbiyyatdan siyasətə	45
Tənqidin tənqidi	60
Tariximizin taleyi... taleyimizin tarixi... ..	66
Dağıstan İntibahı: mülahizələrdən konsepsiyaya	76
Akademik İqrar Əliyevə açıq məktub	96

Yığılmağa verilmişdir: 12.09.03

Çapa imzalanmışdır: 18.09.03

Kağız formatı: 70x100 1/32

Uçot nəşriyyat vərəqi 3,28

Tirajı 250

Kitab “Orxan” nəşriyyat və poliqrafiya
müəssisəsinin mətbəəsində ofset üsulu ilə çap
edilmişdir.

Bakı şəh., Dərnəgül Sənaye Zonası, 3105-ci məh.

Tel: 62-83-03

Direktor: Bağırov C.Ə.

AR $\frac{2003}{1297}$